

ÁGH ATTILA

**Civilizációs válság
Magyarországon**

Noran Libro
Budapest, 2018

PROGRESS Könyvek

A kiadvány megjelenését a
PROGRESS ALAPÍTVÁNY
támogatta

2 323
A26

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000648852

Minden jog fentartva
ISBN 978-615-5761-54-6

© Ágh Attila, 2018
© Noran Libro Kiadó, 2018

TARTALOM

Bevezetés: Az „új múlt” – a civilizációs válság természetrajza	7
I. A kaotikus demokrácia elvesztegetett évtizedei	23
I/1. A magyar hullámvasút: az egymást kergető társadalmi válságok	23
I/2. Az elhúzódó politikai válság: a kaotikus demokrácia összeomlása	45
II. Távolodás Európától	65
II/1. A parazita állam és az új politikai osztály Magyarországon	65
II/2. A Végkifejlet: a zsákutcás fejlődés és a civilizációs válság	93
Utószó: A jövő ablakai és az újrakezdés esélyei	121

BEVEZETÉS

Az „új múlt” – a civilizációs válság természetrája

*Európa, hozzád,
feléd, tefeléd száll szózatom a század
vak zürzavarában
s míg mások az éjbe kongatva temetnek,
harsány dithyrambbal én tereád víg,
jó reggelt köszöntök.
(Kosztolányi Dezső, Európa, 1930)*

A demokrácia válságának civilizációs válsággá mélyülése

Magyarország súlyos civilizációs válságban van. 2010 után sokasodtak a nemzetközi és a hazai elemzések a magyar demokrácia válságáról. A helyzet valójában súlyosabb, és a válság sokkal mélyebb, hiszen teljesen áthatja a társadalom mélyebb szöveteit és az emberi tevékenység lényegi szféráit. Ez a könyv a magyar társadalom civilizációs válságát kívánja megvilágítani, jóval túlmenve a politikai-jogi és a társadalmi-gazdasági válság bemutatásán.

A civilizáció a társadalmi univerzum egésze-teljessége, a nagy társadalmi intézményektől a mindennapi társadalmi szokásokig, a gazdaság nagy elkülönült szférájától az összes emberi tevékenységbe beágyazott kulturális normáig és ideáig. Az első közelítésben három nagy alrendszer – a gazdaság, a társadalom és az állam – megszerveződését vázolta fel az európai civilizáció 19-20. századi kiteljesedésében Polányi Károly *A nagy átalakulás* című alapművében, amit ez a könyv kiindulópontnak tekint, és - ahogy manapság számos más munka -

a globális pénzügyi válság utáni időszakra, az Új Világrendre kiterjeszteni kíván. Hozzátennénk, hogy Norbert Elias ugyancsak igen befolyásos alapműve, *A civilizáció folyamata* az európai civilizáció genezisének a társadalmi univerzum kulturális-visselkedési szokásainak, az életmód forradalmi átalakulásának, a „civilizáltság” kialakulásának oldaláról vizsgálta, s ennyiben kiegészítette Polányi gazdaság- és társadalom-centrikus megközelítését.

1989-ben megnyílt a lehetőségek ablaka Magyarország számára az európai főútvonalhoz való felzárkózásra, de nem tudtunk élni vele. Megint csak utat tévesztettünk, a rendszerváltás után a főútvonalhoz való felzárkózás helyett mellékútra sodródtunk. Először a társadalmi-gazdasági válság bontakozott ki, majd az politikai-jogállami válsággá fokozódott, és mindinkább civilizációs – mondhatni kulturális vagy „humán” – válsággá mélyült. A válság menetrendje megadja ennek a könyvnek a szerkezetét is a maga nemzetközi összefüggéseiben, a világrendszerek váltakozásai és az európai integráció felől is áttekintve, mint a perifériára sodródás újabb történelmi kudarcát.

Az uniós felzárkózás első menetének sikertelensége Kelet-Közép-Európa közös kudarca, az évtizedünk végén meginduló uniós átalakulás azonban felkínálja a felzárkózás újabb lehetőségét, most már az elmúlt hosszú negyedszázad keserves történelmi tapasztalatai és tanulságai alapján. De csak akkor, ha szembenézünk velük, keményen kimondjuk az úttévesztés tényét, és feltárjuk az okait. Gyakran csak rózsaszín ködök lebegnek a rendszerváltás körül, a „régimúlt”, a feldolgozatlan kortörténetünk jegyében. Nincs kritikailag feldolgozva a történelmünk legutóbbi korszaka, holott közéleti, tisztázó vita kellenne arról az „új múlt” szellemében, hogy miért ment tévútra az elmúlt negyedszázad, és miért romlik a régiókon belül is az ország pozíciója.

A 2010 után bekövetkezett pokoljárás elég nyilvánvalóvá tette a civilizációs válság súlyosságát, és kötelezővé tette szá-

munkra a kiütkeresést, azaz a perspektívák újrafogalmazását a rendszerváltás kezdeteihez képest, annak korai, fájdalmasan naiv jövőképe helyett. Már csak azért is, mert a nyugati civilizáció minden ellentmondása ellenére az elmúlt negyedszázadban jelentősen előrehaladt, és most már ehhez kell felzárkoznunk. Az uniós felzárkózás legegyszerűbb és leglényegesebb címszavai az emberi és a társadalmi tőkébe való beruházás, vagyis az innováció által vezérelt gazdasági fejlődés, a részvételi-mozgalmi demokrácia és az állampolgári kultúra kialakítása.

Az új demokratikus átalakulás az „új múlt” felfedezésével kezdődik. A rendszerváltás egészen más történelmi rajzolatot mutat, mint ahogy az elmúlt negyedszázadban képzeltük. Amikor 1989-ben – a csodák évében – a demokratizálás útján elindultunk, a felvázolt perspektíva könnyű álmot ígért. A „nyugatias tévedés” szellemében azt reméltük, hogy a nyugat-európai fejlődés könnyen és gyorsan megismételhető, és az uniós integráció ehhez komoly biztosítékot nyújt. A kétezres években már feltört a csalódás árja a magyar társadalomban, és a 2010-es években a tömeges elkeseredés cunamija elsöpörte a demokrácia gyenge épületét. A most feltárolt új perspektívában a modell továbbra is nyugati, de már megtapasztaltuk, hogy az odavezető út nem egyenes és automatikus, hanem rendkívül rögzös és nagyon is sajátos.

Most „gondolatrendszer-váltásra” van szükségünk, hogy a saját utunkat megtaláljuk az európai fejlődés fősodra felé. Azért kell erre az útkeresésre egy új kifejezés, a „gondolatrendszer-váltás”, hogy az „új múlt” nehéz vállalkozása és az „új jövő” keserves kimunkálása ne simuljon bele a megszokott háttérzajba a hazai vitákban. Visszatekintve ugyanis azt látjuk, hogy nem voltunk kortársai a saját történelmünknek, valójában nem is értettük igazán, hogy mi is történik velünk és körülöttünk. Ezért most újra fel kell fedoznunk a saját történelmünket, és a demokrácia összeomlása után be kell mutatnunk az új múltat, az elmúlt negyedszázad tévútjait. A múlthoz is egy új

narratíva kell, egy olyan Nagy Történet, amibe minden történet körülöttünk és minden változás bennünk belehelyezhető, ami mindent megmagyaráz, vagyis egy olyan nagy koordináta-rendszer, amiben megfogalmazódik az összes európai értékünk és közép-európai sajátosságunk a felzárkózás lehetőségeivel.

Az „új múlt”, a civilizációs válság először a „halmozottan hátrányos helyzet” három vonatkozásában vizsgálendő.

(1) Először, mint az abszolút, a relatív és a „decivilizációs” deficitfázisaiban és formáiban;

(2) másodszor a formális és tartalmi európaizálás és demokratizálás ellentétében és szembefordulásában;

(3) s harmadszor az európai demokratizálás és civilizációs fejlődés alapelveivel való szembefordulásban („de-európaizálás”).

Ezekkel a kérdésekkel eddig nem néztünk szembe, nem tártuk fel az elmúlt negyedszázad ellentmondásait a kellő mélységben és rendszerességgel. Ezért hangzik fel minden oldalról az értetlenkedés moraja, mert nem értjük, hogyan történhetett meg velünk az a pokoljárás, amiben 2010 óta részünk van. Pedig az „új múltra” alapozott kifejtésben a modern magyar történelem jelenlegi mélypontjára igenis van magyarázat.

Nevezetesen szembe kell néznünk az abszolút deficit fogalmával, ami abban áll, hogy a rendszerváltás pillanatában már jelentős történelmi deficitet halmoztunk fel Nyugat-Európával szemben. Ráadásul, a szokásos, hosszú távú lemaradást Közép-Európában megtette Európa kettészakítása a jaltai egyezményben, ezért az új történelmi szakasz kezdetén valójában nem voltunk kortársai a nagybetűs Európának. Ezt tovább fokozta a relatív deficit, ami abból adódott, hogy az európaizálás és demokratizálás negyedszázadában át kellett vennünk és ki kellett alakítanunk olyan intézményeket és kulturális mintákat, amelyek nem pusztán a jelenkori Nyugat-Európa, hanem kife-

jezetten az európai integráció – egyre sokasodó – sajátos termékei voltak. Ez az európaizálás a felemás történelmi örökségünk miatt igen nagy nehézségekkel járt, és mindinkább kudarcosnak mutatkozott, sőt egyenesen negatívba fordult át a 2010-es antidemokratikus fordulattal, ami elindította a decivilizációs deficit folyamatát.

Ebből kiindulva külön meg kell vizsgálnunk a 2010 utáni rendszer sajátos természetét, „rendszer-visszaváltását”, mint az új típusú „bársonyos diktatúra” vagy „homlokzat-demokrácia” kiépítését. A Fidesz-rezsimben már nem az a kérdés, hogy mennyire vagyunk képesek átvenni és alkalmazni az uniós értékeket, hanem az, hogy milyen úton-módon kerüljük meg tágabb hazánk, az Unió értékeit és hogyan fordulunk szembe velük. Az elmúlt negyedszázad történetének ez a harmadik szakasza hozta meg a demokrácia társadalmi-gazdasági és politikai válságának civilizációs válsággá mélyülését.

Európa könnyű álmot ígért, de végül civilizációs válságot hozott magával

A „visszatérés Európába” boldog időszakában, a kilencvenes években a fejlett Európa is az európai álmot sugározta felénk. Európa maga is könnyű álmot ígért, de lényegileg a neoliberális leegyszerűsített, túlpiacosított formájában, ami nálunk is uralkodó ideológiává vált, s amivel ez a könyv hosszasan perlekedik. Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy a felzárkózás nehézségeiről érkeztek Nyugatról komoly figyelemztetések is. Az értelmiségi életben évekig ott kavartak a viták Dahrendorf elmélete körül, amelyben egyértelműen megfogalmazódott, hogy az átalakulás, a demokratikus társadalomba való átmenet többfázisú és korántsem automatikus. Híres tézise szerint a jogi-politikai átalakulás ugyan hat hónap, a gazdasági átalakulás pedig hat év alatt megoldható,

de végül a mély és teljes társadalmi átalakulás csak hatvan év alatt hajtható végre. A Dahrendorf tézise körüli vitában csupán elegáns érvek születtek a gyors átalakulásról, amelyek még akkor sem szigorodtak, amikor Claus Offe nemkülönben híressé vált elméletében azt is kifejtette, hogy a jogi-politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás folyamatai nemcsak alátámasztják egymást, nem pusztán egymásra épülnek szakaszból szakaszra, hanem akár szembe is fordulhatnak egymással, és ezzel egy ördögi kört, egy lefelé forduló spirált is beindíthatnak. Ördöge volt, ez jött be.

Sajnos Kelet-Közép-Európában nagyon ritkák voltak a józan értelmiségi hangok, és az akkori hazai közvéleményben sem visszhangzott Dahrendorf és Offe súlyos figyelmeztetése. Volt ugyan egy komoly kísérlet már a nagy EU-fória idején is a mi régiókban a történelmi deficit kérdésének felvetésére, de kevesen figyeltek oda. Piotr Sztompka lengyel szociológus már a kilencvenes évek végén felvetette a „civilizációs inkompetencia” kérdését, és a kétezres évek elején a könyveiben átfogóan ki is fejtette a történelmileg öröklött deficit problémáját az európaizáció szempontjából.

A lakosság a mi régiókban ugyanis ellentmondásosan reagált az „Európába való visszatérésre”, amit Sztompka a „triumph” és a „trauma”, a nagy öröm és a mély szomorúság kettősségében fogalmazott meg. A közép-európai ember nagy örömmel fogadta ezt a történelmi pillanatot és a feltárolt nagy lehetőséget, ugyanakkor azt is érezte, hogy a deficit, a nyugatnál szegényesebb kulturális örökségével, gyengébb „szoftverjével” nem versenyképes a fejlett Európában, és így elszalaszthatja a nagy történelmi lehetőséget. Nálunk is felhangzottak józanul szkeptikus megjegyzések, de komoly figyelmeztetések is, mint Csengey Dénes 1989. március 15-i beszédéből ránk maradt mondása arról, hogy „Európába, de mindahányan”.

A kilencvenes évek elején tehát beindult a negatív forgatókönyv a perverz privatizációval és a még perverzebb társadalmi

kirekesztéssel, csak ezt az úttévesztést egy jó ideig nem vettük észre, vagy nem is akartuk észrevenni. Ma már tudjuk azonban a negatív forgatókönyv menetrendjét is, hiszen a gazdasági-társadalmi válságnak három nagyobb szakasza már kirajzolódik előttünk: a piacgazdaságba való átmenet, majd az uniós csatlakozást követő válság, amelyeket betetőzött a globális pénzügyi és gazdasági válság a maga hosszan tartó következményeivel. Ez a magyar hullámvasút két részben tárul fel a továbbiakban, mert éles váltás van a kaotikus demokrácia és a bársonyos diktatúra között.

A két részben a négy fejezet egyfelől az adott történelmi szakaszt vizsgálja, másfelől egy-egy alaproblémára koncentrálna. Az első részben a társadalmi-gazdasági válság, majd a politikai válság kerül elemzésre, míg a második rész már a globális válság komplex utóhatásait vizsgálja a demokrácia 2010-es összeomlásával és a civilizációs válság elmélyülésével. A válságok sorozata a kilencvenes években jórészt még csak gazdasági-társadalmi válságként jelentkezett, a második szakaszában, a kétezres években pedig már átcsapott politikai válságba, mivel a széles társadalmi elégedetlenséget a jobboldali szélsőséges mozgalmak már 2006-ban kihasználták a demokratikus rend elleni rohamra. Így a válságok menetrendjében a harmadik, a globális válság már drasztikus következményekkel járt, mert a politikai összeomlás a 2010-es években civilizációs, avagy kulturális válsággá mélyült. Ezért az első fejezet a társadalmi-gazdasági, a második fejezet a politikai fejleményekre koncentrálna, míg a harmadik fejezet a bársonyos diktatúra kiépítésére, végül új dimenzióként belép a negyedik fejezetben az igazi mélypont, a civilizációs válság.

A hármas válság szakaszai feltárolnak az európaizálás és a demokratizálás tévútra sodródásának menetrendje alapján is. Az első szakaszban buzgón folyt a demokratizálás és az „anticipatív” – az uniós tagságot előkészítő – európaizálás, a második szakaszban pedig a demokratikus konszolidáció kísérlete és kudarca tárult fel. A harmadik szakaszban már az

európai főútvonalától való tudatos és nyílt elfordulás, a „de-európaizálás” került előtérbe, s amint látni fogjuk, ez a fordulat felerősítette és elmélyítette a civilizációs válságot, a „decivilizációs” folyamatot is. Ez adja a könyv szerkezetét, amelyben a 2010 előtt kibontakozó gazdasági-társadalmi és politikai válság körvonalainak bemutatása az első részben viszonylag kisebb teret kap, mint a jelenlegi demokratikus válságnak a civilizációs válságba való átcsapása 2010 után a második részben.

Az európaizálás kudarca és a jogászi integráció bosszúja

Nem kétséges, hogy a demokratizálás és európaizálás kettes folyamatában az Európai Uniónak – vagy általában az euro-atlanti integrációnak – erőteljesen pozitív, húzó és serkentő szerepe volt a kelet-közép-európai régióban, de egyre jobban átlátjuk az ellentmondásos szerepét és a korlátait, sőt a negatív hatásait is. Az uniós integráció általános korlátait a leghatározottabban Fritz Scharpf fogalmazta meg a neoliberalizmus válsága korában, 2015-ből visszatekintve és az Unió egészére vonatkoztatva. Scharpf keményen kimondta, hogy az EU szűk ösvényen próbált előrehaladni, amit „jogászi integrációnak” nevezett el, vagyis az Unió alapvetően a formális-jogi európaizálás nyomvonalát igyekszik követni. Az Unió sora meghozta a jogi döntéseket, s nem törődött azoknak sem a társadalmi-gazdasági előfeltételeivel, sem politikai és kulturális következményeivel. Ez tulajdonképpen annyiban érthető is, hogy a fejlett nyugati gazdaságokban és demokráciákban a pozitív visszacsatolások önfenntartó mozgása többé-kevésbé és előbb-utóbb mégiscsak működik. Az Unióban ezt a kezdet kezdetén a „spillover”, a változásoknak az egyik társadalmi szférából a másikba való „átpördülése” elvével igyekeztek megfogalmazni, amit az uniós szakirodalomban a funkcionális elméleteként szokás emlegetni.

Amint a nyugat-európai fejlődésben is látható, az integráció által kiváltott ellentmondások az Unióban is torlódtak, mert az EU jogilag mindig előreszaladt, a társadalmi visszacsatolások viszont többnyire lassúak, és a jogi lépések is sokszor kontra-reaktívak voltak. Így míg formális szinten a dolgok rendben voltak, a jogászok által megálmodott és kialakított intézményrendszer nem (vagy alig) működött, ahogy ezt manapság a Schengeni Rendszer fényesen bizonyítja. Az Unió persze mégiscsak haladt előre, válságról válságra, a folyamatos önkorrekciók révén, mert a válság az EU természetes létformája és fejlődési útvonala.

A fejlett demokráciák nagy önkorrekciós képességgel rendelkeznek, akár az uniós szerveződés transznacionális szintjén is. A *Progress könyvek* sorozatában Andor László *Jóléti modellek, európai válságok* (2017) című könyve ezt a megújulást és gyötrelmesen sikeres válságkezelést a gazdasági-társadalmi fejlődés oldaláról mutatja be, míg Balázs Péter *Hogyan tovább, Európa?* (2017) című könyve az uniós intézmények és fejlesztési stratégiák oldaláról. A fejlett nyugat-európai társadalmaknak ezt a világát megpróbáltam feltárni az ugyanebben a sorozatban korábban megjelent *A politika alulnézetben* (2017) című könyvemben, ami ennek a könyvnek a bevezetőjéül és elméleti alapjául szolgál. A korábbi könyvvel a „gondolatrendszer-váltást” kívántam előkészíteni a hazai helyzet feltárásában, ezért az ott megtárgyalt fogalmak és folyamatok hazai tartalommal megtöltve itt rendre visszatérnek.

Az új tagállamokat közvetlenül az uniós fejlődésnek és az állandósult-intézményesült válságkezelésnek az a vonatkozása érinti, hogy a gyarapodó számú tagállamban a sokasodó közpolitikák koordinálása – a tengernyi politikai és közpolitikai folyamat – az Uniót ennek a komplexitásnak a kezelésében a prioritásokra való tudatos önkorlátozás útjára vezeti. Magyarán, az Unióban mindig sokkal több megoldandó probléma merül fel, mint amit az EU saját apparátusa és a tagállamokkal való

egyeztetés folyamata kezelni tud, ezért mindig csak a legfontosabbnak mutatózó problémák megoldásával foglalkoznak. És itt lép be az „intézményi naivitás”, azaz az EU vezető intézményei és szakértői – jórészt a közvéleménye is – a fejlett demokráciák tapasztalatai alapján szükségképpen hisz a „funkcionális” megközelítésben, az egyes szférák közötti automatikus „átpördülésben”.

Ez pedig magával vonja a „jogászai integráció” dominanciáját, hiszen úgymond a jogi döntés után előbb-utóbb minden elrendeződik a többi érintett társadalmi szférában is. Viszont az uniós politikák és stratégiák drasztikus redukciója a válságkezelésben valójában azt jelenti, hogy a prioritások kijelölésével az Unió mindig megoldatlan problémák tömegét tolja maga előtt. Ez a legkevésbé a magállamokat érinti, hiszen az ott felmerülő problémák válnak a legnagyobb eséllyel uniós prioritássá, ráadásul ott működnek a legjobban a társadalmi visszacsatolások és az önkorrekciós mechanizmusok is. A prioritásokra való redukció az új tagállamok esetében viszont azt jelenti, hogy kívülről is sokasodtak a bajok, hiszen „növeli, ki elföldi a bajt”. Az Unió súlyos válságot halmozott fel magának a kelet-közép-európai régió „de-európaizációs” folyamatainak elhanyagolásával, a Lisszaboni Szerződésben foglalt európai értékek és az uniós szabályok durva megsértésének eltűrésével. Itt tartunk a 2018-as év kezdetén, a tavaszi választások előtt.

A felzárkózás paradoxonja: a közös európai civilizációhoz csak egy saját út vezet

Minduntalan beleütközünk abba a paradoxonba, hogy a kelet-közép-európai országok egyfelől a nyugat-európai modellt akarják átvenni, ahhoz akarnak gazdaságilag és politikailag felzárkózni az uniós integráció keretén belül, másfelől a felzárkózás útvonalának felvázolásához a sajátos történelmi

útjukat kell kimunkálniuk a leginkább, hiszen az adottságaikból kell építkezniük, és a régió-specifikus elmaradottságukat kell felszámolniuk. A fentiekben is láttuk, hogy a kudarc legfőbb oka a saját út hiánya, és a legrövidebb út a sikerhez a nyugati „szerves” fejlődéstől élesen eltérő sajátos menetrend kialakítása. A felzárkózás egyedül lehetséges útja az „automatizmusok” logikája helyett a meglévő kapacitások egymást felerősítő mozgásának mint ráségítő mechanizmusoknak a beindítása. De nem így indultunk el az európaizálásban, bár a kilencvenes évek második felében Magyarországon is igen népszerű volt Frank Sinatra *My Way* című slágere, amelyben újra meg újra felhangzik az a refrén, hogy „a magam módján csinálom”. Ám Magyarország mégsem a maga módján indult el az európaizálásban, hanem a rövidebbnek tűnő nyugati utat próbálta megismételni.

A nyugati modell az elméleti kiindulópont és a történelmi célpont, de közvetlen átvételre, az útirány megtervezésére nem alkalmas. Sem a hosszú távú szerves fejlődése, sem a jóléti állam bázisán kiépült-kiteljesedett rendszere, a középosztályi „kétharmados” társadalma miatt, mivel nálunk a félbe maradt modernizációk sorozatát követően fragmentált és heterogén társadalmak jöttek létre, jó esetben egyharmados polgárosodással. Nyugaton a civil társadalomnak kiterjesztő és kontrolláló szerepe van, mert a (jóléti) állam teszi a dolgát, ezt a civil társadalom szétteríti, és széles alappá változtatja, ami a középszintre való felemelkedés általános lehetőségét is megadja. Nálunk a civil társadalomnak „családias”, premodern szerepe van még a modern korban is, mert pótolja, kiegészíti és korrigálja a gyenge vagy hiányzó állami funkciókat, az aluteltjesített közszolgáltatásokat. Az alapítványi világnak jelentős része hiánypótló, mert a hiányzó állami funkciók helyébe kényszerül belépni az amúgy is gyengélkedő középosztályhoz fordulva támogatásért.

A jogászai integráció, mint az „átpördülés” automatizmusának alkalmazása kudarcot vallott, aminek ékes példái a koppenhágai kritériumok. Ez az uniós dokumentum világosan megfo-

galmazta a politikai és gazdasági alapkövetelményeket a keleti kibővítés előkészítéséhez, úgymint a demokratikus jogállamiságot és az Unión belüli versenyképességet, de mindkettőt csak a jogászai integráció szellemében, nagy-nagy általánosságban és regionális specifikumok nélkül. A belépési tárgyalásokon is ebben a szellemben dolgozták ki a részletes jogi előírásokat, annak mellőzésével, hogy mikor és hogyan tudnak majd ezek az országok az elfogadott szabályok szerint működni, s hogy azok bevezetése milyen hatással lesz a társadalom egészére. Bizonyos kontrollmechanizmusok is csak a később belépő Bulgária és Románia esetében kerültek bevezetésre. De végül is sem 1993-ban, a kibocsátás idején, sem később, a felvételi tárgyalásokon sem került sor a regionális sajátosságok felmérésére és annak alapján a felzárkózás menetrendjének kialakítására, avagy a „rásegítési eljárások” kidolgozására. Mindez belesodródott a kohéziós politika általános kimunkálásába, s így az új tagállamok súlyos és egyre fokozódó versenyképességi deficitjei sem váltak nyilvánvalókká és a projektek vezérlő elvévé.

A belépés után a koppenhágai kritériumok hiányosságai már egyértelműek voltak, és alapos tanulmányozásra kerültek az európai tanulmányok széles területén. Az elemzésekből kiderült, hogy az Unió egyáltalán nem számolt a regionális sajátosságokkal, vagyis a fentebb kifejtett abszolút történelmi deficittel és a relatív deficittel, az európaizálás követelményei nyomán feltáruuló újabb leszakadás fenyegetésével. A komplexitás redukciójának logikája mentén az uniós intézmények ugyanis abból indultak ki, hogy ha egyszer az új tagországok már demokratizálódtak, akkor bizonyosan demokráciák is maradnak, s ha egyszer már versenyképeseknek minősítették őket, akkor versenyképességük még a súlyosabb válságok esetén is megmarad.

Ezek a feltételezések a jogi döntéseket követő társadalmi automatizmusokról már a korábbi, déli kibővítést követően sem működtek, de ez brutális formában náluk is csak a globális válság során mutatkozott meg, bár a kisodródás jelei Görög-

országban már jóval korábban jelentkeztek. 1993 júniusában, a koppenhágai kritériumok kibocsátása idején még élhetett az illúzió, hogy jelentős rásegítéssel az új déli tagállamok képesek lesznek az érdemi felzárkózásra. A globális válság kitöréséig Spanyolország tényleg kitüntetten sikeres esetnek bizonyult. Ennek megfelelően nálunk is elterjedt tévhit volt a kilencvenes években, hogy a keleti kibővítés is a déli modellt fogja követni, vagyis jelentős és tartós támogatással és igen nagy uniós figyelemmel jár majd, ezért a magyar közélet vitáiban a nyolcvanas évek végétől hosszú időn át uralkodott a „spanyol divat”.

A spanyol politikai és gazdasági átmenet sikere nyomán jórészt mindenki természetesnek vette a magyar átmenet sikerét, vagyis Spanyolország is könnyű álmot ígért. Elméleti szinten is jól lehetett érvelni mellette, hiszen Dél-Európa és Közép-Európa évszázadokon át Nyugat-Európa periferiája volt, a felzárkózás hasonló, újra meg újra megismétlődő törekvéseivel, bár a vilárendszer-elmélet logikája nem zárta ki az érdemi regionális különbségeket sem. Arról a lényegi tényezőről nem is beszélve, hogy a II. világháború végétől folyamatosan zajlott a déli országok integrációja Nyugat-Európába, nemcsak a nyugati vállalatok megjelenésével, hanem a „délieliek” millióinak nyugati munkavállalásával is, s ez a „nyugatizálás” fontos előjátéka volt náluk a későbbi belépési folyamatnak. Kelet-Közép-Európa viszont nagyobb történelmi teherrel indult az abszolút deficit terén, és kevesebb támogatást, figyelmet és ellenőrzést kapott a relatív deficit leküzdése terén is. A régebbi, déli tagállamok – ma már a szorosabb integráció, az euróövezet részei – továbbra is sokkal fontosabbak a magállamok számára, mint az új, keleti tagállamok, ahogy az világosan kitűnik a globális válság kezeléséből és a válságkezelés utáni prioritások megfogalmazásából.

A rendszerváltás kezdetén felmerült az útfüggőség elmélete is, amely szerint a hosszú távú történelmi tendenciák meg-

szabják a további fejlődést is. Szélsőséges megfogalmazásban ez úgy hangzik, hogy a történelmi útvonal egy olyan adottság, amiből nem lehet, vagy legalábbis nagyon nehéz kitörni. Bár a rendszerváltás kezdetén még az ellenkező véglet, a gyors és automatikus felzárkózásnak a „nyugatis tévedésen” alapuló narratívája volt a domináns – amit visszatérően „a könnyű álmot ígér” paradigmaként emlegetünk –, de már ekkor felbukkantak az útfüggőség különböző elméletei is.

Valójában sem az útfüggőség, sem a gyors rendszerváltás paradigmája nem áll meg önmagában, hiszen kedvező körülmények között az egyes társadalmi területeken gyorsan lejátszódhat az érdemi változás, de csak az egymásra épülő, egymást felerősítő változások logikája szerint. A nagy társadalmi változásoknál, ahogy két nagy kontinentális lemez ütközésénél, feltárulnak a mélyrétegek, a hosszú távú történelmi struktúrák, és akkor nemcsak az útfüggőség érvényesül, hanem a radikális változás lehetősége is megnyílik. Évszázadokig Európa belső határa az Elbánál volt, de mivel minden kelet-közép-európai országban van egy belső határ, egy „belső Elba” is, egy éles választóvonal Nyugat és Kelet között, ezért a „nyugati külső határt” csak akkor lehet átlépni, ha a belső határokat is megszüntetjük.

Ezért fontos Dahrendorf figyelmeztetése a fejlődés szakaszairól a jogi-politikai fordulat, a gazdasági átmenet és a végső társadalmi átrendeződés megkülönböztetésével. A jogi-politikai fordulat sem hat hónap alatt játszódott le, de a dolog természete szerint a hatalmi átmenet és az alkotmányos alapok megváltozása szükségképpen gyorsan történik meg. Ez csak a lehetőséget nyitja meg a további fejlődésre, hiszen maga a szélesebb értelemben vett politikai átalakulás is évtizedes távlatú. Az útfüggőség leginkább abban jelentkezik, hogy a társadalmi átalakulás még hosszabb időt igényel, egy vagy akár több generációváltást, aszerint, hogy milyen mély és alapos a gazdasági és politikai változás, és az azokból kisarjadó kulturális és életmódbeli átalakulás.

A gyors és automatikus átalakulás víziója, egyszerre a társadalmi élet minden területén, tehát csak optikai csalódás, gyorsan eloszló délibáb volt a rendszerváltás kezdetén a magyar társadalom történetében, amit éppen a nagy várakozás miatt követett keserves csalódás. Persze a formális-jogi rendezésből való gyors „leszivárgás” a többi szférára, ami teljességgel a régi, fejlett tagállamoknál sem működött, hogyan működhetett volna az abszolút és relatív deficittől szenvedő új tagállamoknál?

A jogászai integráció korlátoltsága adja a kiindulópontot a formális-jogi, „külső” európaizálás és a tartalmi-fenntartható, „belső” európaizálás elkülönítéséhez, amit az abszolút és relatív deficit mellett kulcsfogalomként emlegettünk. Az előbbi csak felszínes átalakulásnak és tévútra sodródásnak, két évtized múltán a saját súlya alatt összeroppanó európaizálásnak bizonyult, szemben a sikeres demokratizálásnak az önmagát felerősítő modelljével, a fenntartható fejlődésnek a gazdaság-politika-kultúra pozitív visszacsatolásán alapuló forgatókönyvével. A magyar alkotmányos intézményrendszer külsőleg és formailag teljesen európaizált volt, de csak a homlokzata, nem pedig belső tartalma és működése szerint, mert nálunk nem befogadó-inkluzív, hanem kitagadó-kirekesztő demokrácia jött létre, és nem az integráló, hanem a polarizáló társadalmi fejlődés indult be. Ez vezetett el a mostani szembeforduláshoz az európai értékekkel („de-európaizálás”).

Elkülöníthetjük tehát a három szakaszt úgy is, mint a formális-jogi európaizálás és a válságkezelő európaizálás, majd az uniós értékkel való szembefordulás időszakait. De a legutóbbi szakasz kapcsán már az új rendszer, a bársonyos diktatúra belső logikáját és a civilizációs válság kiterjedését is részletesen szemügyre kell vennünk. 2010-ig tartott az építkezés logikája, 2010-től viszont belépett a rombolás logikája. A bársonyos diktatúra kiépítésének megvan a maga menetrendje: belül a demokratikus rendszer leépítése, kívül pedig az uniós konfrontáció, a jogállamiság megsértése. A történelmi tanulság az, hogy

a „liberális demokrácia” jó, a demokratikus jogállam is szép, de az egész épület újra a fejünkre dől, ha nem alapozzuk meg a részvételi demokráciával és a mindenkit átölelő társadalmi szolidaritással. Így jutunk el a könyv szerkezetében az Utószóhoz, a pokoljárás után az új lehetőségek most megnyíló világához, egy újabb rendszerváltás szükségességéhez.

*

Ez a könyv a nemzetközi szakirodalom széles bázisára épül korábbi írásaim, s közvetlenül *A politika alulnézetben* című legutóbbi könyvem alapján, de ezúttal a hazai vitákat próbálja felvonultatni, beleértve néhány jellegzetes publikációt az internet világából, ugyanakkor széleskörűen támaszkodik a többi könyv anyagára is a Progress könyvsorozatból. Ez a könyv tulajdonképpen ez egy vitairat, a Progress könyvsorozat profiljának megfelelően egy tudományos esszé, ami inkább felvillantani tudja a problémákat, és egyben megkísérli is rendszerezni őket, ezzel mozgósítva a tudományos elemzés eszközeivel a megoldásukra, az újabb rendszerváltásra. Egyben szeretnék köszönetet mondani Antal Attilának, Bakó Andrásnak, Benedek Istvánnak és Szarka Károlynak a könyv megírásához adott értékes tanácsaikért.

I.

A KAOTIKUS DEMOKRÁCIA ELVESZTEGETETT ÉVTIZEDEI

I/1. A magyar hullámvasút: az egymást kergető társadalmi válságok

A társadalmi-gazdasági válság természetrajza, avagy a tévút térképe

A magyar gazdaság és társadalom rohamos átalakuláson ment át az elmúlt negyedszázadban, amelynek során integrálódott az európai gazdasági és társadalmi fejlődésbe, és ezen keresztül a felgyorsuló-vágtató globalizációba. Ennek a történelmi korrekciónak a pozitív vonatkozásait számos uniós dokumentum és tudományos feldolgozás tárgyalja, az összkép azonban ennél nemcsak árnyaltabb, hanem markánsan negatív vonásokat is felmutat. Ezért a közvélemény számára mind a mai napig nem világos, hogyan jutottunk ebbe a mély társadalmi válságba, s a velejáró apátia és félelem világába.

Ez a fejezet a társadalmi-gazdasági változások oldaláról próbálja meg felfejteni a közelmúlt történelmét, ezért számos vonatkozásban támaszkodhat Mellár Tamás *Elvesztett évek* című adatgazdag könyvére a *Progress könyvek* sorozatából. Előjáróban már azt is meg kell említeni, hogy ez itt még egy önmagában véve befejezetlen történet, mert majd csak a politika oldaláról, a következő fejezetekben bontakozik ki a társadalmi változások összképe. Hiszen a társadalmi válság mélysége és a társadalom új szerkezete teljesen csak a politika felől tárul fel, mivel

a politikai változások szököárja az egyik legfontosabb társadalomformáló erő és a társadalmi válságot elmélyítő tényező volt az elmúlt negyedszázadban. Jelesül az állami-kormányzati tevékenység a gazdasági és jogi-politikai eszközök – mint az adópolitika – sokaságával erőteljesen befolyásolta a társadalom szerkezetét és működését, a bársonyos diktatúra szakaszában pedig egyenesen egy új klientúra-hálózatot mint politikai osztályt hozott létre.

Az elemzés útvonala ebben a fejezetben is a *Bevezetés*-ben felvázolt menetrendet követi a történelmi örökségtől és az új kihívástól a gazdaság és a társadalom szintjén lejátszódó formális európaizáció és a tényleges gazdasági és társadalmi dezintegráció ellentétén át a jelenlegi záró mozzanatig a de-európaizációval és de-demokratizációval. A kiindulópont az abszolút, avagy történelmi deficit, a félperiféria sajátosan regionális változatával, a félig nyugatias, nem pusztán megkésett, hanem többször megszakított modernizációval és polgárosodással, amelynek a legutóbbi fejezete már a relatív civilizációs deficitről árulkodik. A végpont pedig az oligarchizálódás révén a rendszerszerű korrupcióra épülő „haveri kapitalizmus”, az állam, mint „zártkörű részvénytársaság” kialakulása.

A gazdasági fejlődéstől közelítve mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a *menyiségi* – mondjuk, az uniós GDP-átlag alapján történő százalékos – és a *minőségi* felzárkózást, a legutóbbi nyugati társadalmi-gazdasági átalakulással való lépéstartást. Már itt világosan kitűnik, hogy míg bizonyos mennyiségi felzárkózás kétségkívül lejátszódott – bár a pozícióvesztéssel a sereghajtók között vagyunk a régióban –, de a Nyugathoz való minőségi felzárkózás nálunk megint csak elmaradt. Nevezetesen, 2002 és 2017 között a magyar GDP 130%-kal nőtt, a legalacsonyabb növekedéssel a Visegrádi országok között – Szlovákiában a növekedés 190%-os –, ami azt jelentette, hogy az uniós átlag 60%-áról a 70% környékére zárkoztunk fel 16 év alatt. De ha megvizsgáljuk a társadalmi-gazdasági fejlettség

jellegét, szembeötlő, hogy az innováció által vezérelt „új gazdasághoz” nem történt felzárkózás: míg az uniós átlag GDP a kutatásra és fejlesztésre fordított százalékaiban tartósan jóval 2% felett – az élen haladóké 3% felett – van, addig nálunk az utóbbi években 1,4% körül stagnált, amivel csak fokoztuk az elmaradásunkat.

A könnyű álmom a felzárkózásról szertefoszlott. A globális válság nyomán bekövetkezett az „Álomcsőd”, ahogy már Martin József Péter és Várkonyi Iván 2010-es interjúkötetének címe is jelzi. Ám az igazi csalódásra a globális válság után került sor, amint ezt Mellár (2017: 252.) már megfogalmazta a „Nincsenek bombabiztos receptek: Gazdaságpolitikai alternatívák a modernizációra” – a Jakab András és Urbán László szerkesztésében 2017-ben megjelent *Hegymenet* című kötetben közölt – tanulmányában: „A közgazdászok többsége nagy várakozással tekintett a rendszerváltozásra, azt várva tőle, hogy a piaci átállás következtében jelentősen javul majd a magyar gazdaság hatékonysága és versenyképessége, minek folytán gyorsan felzárkózunk Nyugat-Európa fejlett régióihoz. A többségnek azonban csatlakoznia kellett, mert a gyors felzárkózás és a termelékenység növekedése elmaradt.” A gazdaságpolitika nem célozta meg a versenyképesség növelését, ezért a magyar gazdaság „a globalizálódó világ gazdaságba nem tudott bekapcsolódni a high-tech iparágak révén (...) A külföldi tőke számára pedig csak a hagyományos iparágakban vált valamelyest vonzóvá a hazai gazdasági környezet, elsősorban az alacsony bérek miatt.”

Duális gazdasági és társadalmi szerkezet jött létre, ami a függő fejlődés alapvető jellemzője a fejlődő országokban. Mellár (2017: 260-261.) úgy látja, hogy a rendszerváltás után „a hatalomra kerülő kormányok képtelenek voltak megoldani az ország számára kikerülhetetlenül fontos felzárkózást”, ezért „egy lefelé menő spirálba került az ország”. Egyfelől „A baloldal víziója az volt, hogy a szabadjára engedett piac és a külföldi tőke automatikusan mindent elrendez, s a tisztító rombolás eredmé-

nyeként automatikusan létrejön a korszerű gazdasági szerkezet és a modern polgári társadalom.” Másfelől, „a jobboldali indíttatású gazdaságpolitika elsődleges célja a külföldi tőke szerepének korlátozása és a hazai nemzeti burzsoázia kiépítése volt. De ezt csak adminisztratív módon, a piaci szelekció kikerülése révén tudta (és tudja) végrehajtani, amiből következően egy elmoradott, elavult gazdasági szerkezetet fog konzerválni. A társadalom nagy többsége számára itt sem nyílik mód a felemelkedésre, a sikeres vállalkozóvá válásra, a szegénységtől való megszabadulásra, mert csak politikai alapon kiválasztottak számára biztosít lehetőségeket ez a modell.”

Egészében véve a függő típusú társadalmi-gazdasági fejlődést a 2010-es évtizedben a zsákutcás fejlődés váltotta fel, ami egyenesen a civilizációs válságba torkollt. Sőt, a mennyiségi felzárkózás is jelentős mértékben a függő fejlődésnek, az olcsó munkaerőre épített nyugati beruházásoknak, majd a zsákutcás fejlődés időszakában egyre jobban az uniós transzfereknek és a nyugatról hazautalt jövedelmeknek tulajdonítható. A külső függés az egész időszakban komolyan sebezhetővé tette a magyar gazdaságot, ezért a „lepkeszárny lebbenése”, azaz akár egy nyugati autógyár döntése érdemben csökkentheti az adott év hazai GDP-jét. A fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődés útja helyett tehát a válságrezisztencia-hiányos fejlődés útjára tértünk, ami látványosan megmutatkozott a globális válság kitörésekor, és a jelenlegi évtizedben is egyre több jelét látni.

A magyar gazdaság és társadalom az elmúlt negyedszázadban hullámvasútra került, a fellendülés és recesszió, a hegymenet és a lejtmenet szakaszai váltogatták egymást. A KSH adatai szerint – az 1960-as állapotot kiindulópontként véve – 1989-re a GDP 317%-ra, a lakossági fogyasztás pedig 249%-ra növekedett, majd 1996-ig 271% és 210%-ra csúszott vissza, ahonnan 2008-ig 408%-ra és 304%-ra kapaszkodott fel, amit 2012-ig újabb zuhanás követett 384%-ra és 275%-ra. A magyar gazdaság a 2008-as GDP szintet 2014-ben érte el, de a fogyasztás

még 2016-ban is csak a 2008-as állapot közelében járt a 303%-kal. Ráadásul, a magyar gazdaság az elmúlt negyedszázadban minőségileg is egy újabb lecsúszást ért meg a gyorsan fejlődő világ gazdaságában. Mostanában különösen a tartós lejtmenet szakaszában vagyunk, mert nem fejlődött a társadalomban azon élettevékenységek terepe, amelyek az „új gazdaság”, az innovációra épülő termelési szerkezet hajtóerejét adják. A gazdaság és a társadalom, a gazdasági növekedés és a társadalmi jólét a maga komplexitásában ugyanis csak együtt vizsgálható. A GDP egyeduralma még a legszűkebb közgazdasági megközelítésben is véget ért, miközben maga a fogalom is állandóan bővült, ahogy a termelés szerkezete megváltozott, és az élettevékenységek egyre nagyobb része vált „közvetlen termelőerővé”, amit a humán tőke fokozódó gazdasági jelentősége is mutat.

A rendszerváltás után a „túlérlett” ipari társadalomban tehát megpróbáltunk a fejlett országok múltjához felzárkózni, azaz a fejlett országok múltját utolérni, ahogy már a megelőző negyedszázadban, az államszocializmusban is, a fáziskészsűnk most is gondosan megőrizve. A Nyugaton már lecsengett, régi vágású feldolgozóipari fejlődést erőltettük, az alacsony képzettségű, olcsó munkaerővel. Az emberi tőkébe való beruházás minimalizálásának gyakorlatát vittük, magyarán azzal büszkélkedtünk, hogy egyes Nyugatról Keletre menekülő iparágak megálltak Kecskemétnél. Ezzel azt sikerült elérnünk, hogy a társadalmi polarizáció túlfeszítésével a szélsőséges egyenlőtlenség az új típusú gazdasági fejlődés legnagyobb akadályává vált. Két évtizedig a globális neoliberalizmus még viszonylag szelídebb elvei mentén, majd még keservebben a 2010-es években a nemzeti zászlót lengető parazita álnemzeti burzsoázia uralma idején. Ezen a keserves tévúton a fejlett országokhoz való felzárkózásunk még a „rég gazdaság” GDP-terminusaiban is igen szerény volt, ahogy általában az új tagállamoké, de a legrosszabb hír mégiscsak az, hogy a saját régiókban is lejjebb kerültünk, a sereghajtók közé.

Kétségtelenül ebben az ellentmondásos fejlődésben – az euro-atlanti integrációval és egészében véve az európaizálás és demokratizálás területén – történelmileg nagy előrelépés történt. Az „új múlt” felfedezése érdekében most mégis inkább a hullámvasút lefelé száguldását kell bemutatnunk, mert ez vezetett a magyar demokrácia összeomlásához 2010 után. Az „új múlt” felismerése a társadalmi-gazdasági átalakulás vonatkozásában tehát azzal kezdődik, hogy már a rendszerváltás elején tévútra sodródtunk a gazdasági fejlődés modelljét illetően, mert a részvételi deficit megjelent a gazdasági fejlődés forrását adó oktatási és kulturális tevékenységekből való kizárás révén már a termelő ember világában is.

Ezért a kilencvenes évek, mint az átmenet válsága, avagy a válságos átmenet mutatkozik meg, amikor az abszolút, történelmi deficit révén beindult a drasztikus társadalmi polarizáció, mert a társadalom nem volt felkészülve a „visszatérés Európába” forgatókönyvére. A kiinduló társadalmi válság elmélyült a kétezres években az uniós belépés válsága révén, mert egyre jobban belépett a relatív deficit is az új uniós követelményekhez – főleg a „közös piachoz” – való alkalmazkodás követelménye miatt. Nem alakult ki a tudásalapú gazdaság elterjedéséhez és az európai polgári léthez szükséges társadalmi kapacitás, nem indult el a fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődés, sőt a kétezres évek első felében már megmutatkoztak a lejtmenet első jelei is, amit a magam részéről már 2004 januárjában, az Egyenlítő folyóiratban megjelent „A rendszerváltás tragikus befejezetlensége” című tanulmányomban is jeleztem. Amikor aztán a gyengélkedő, felemásan „ódivatú” gazdaságra rátört a globális válság, valóban kitűnt, hogy a társadalomnak nincs ellenálló képessége a gyors és radikális külső változásokkal szemben, s felgyorsult a rendszerváltás felemás eredményeinek leépülése.

A gazdaságtörténetben az ipari társadalom három hulláma követi egymást: a 19. század végétől induló szigetszerű iparosítás, az államszocializmusban a kívülről ránk erőszakolt,

durván homogenizáló, keleti kötődésű, „sarló-kalapácsos” iparosítás, és végül a nyugatra integrált, függő és felemás iparosítás. Mindhármát az jellemzi, hogy formálisan ugyan valamilyen felzárkózás ment végbe, valójában tartalmilag annak egy keleties, „leértékelt”, félperifériális változata alakult ki, ami az alacsony képzettségű munkaerőre épült. Ennek megfelelően alakultak az ipari társadalom ellentmondásai is, nevezetesen a viszonylagos modernizálás egyrészt az urbanizáció és köz-művek késleltetett fejlesztésével, másrészt a képzettség szakmai elmaradottságával, harmadrészt pedig a politikai kultúra antidemokratikus eltorzításával, ami felerősítette a társadalmi átalakulás keleties jellegét. Ezért az ipari társadalom mindhárom típusa heterogenizálta, széttörte a társadalmat, ahelyett, hogy homogenizálta volna. Az ellentmondásos fejlődés legutóbbi, formális európaizálásnak tekinthető iparosítási korszakában a magyar társadalom tekintélyes hányada jórészt védtelenül ment bele a kívülről-belülről agresszív piacgazdaságba, így nem kezdődhetett meg a tartalmi európaizálás. Ráadásul az abszolút deficitről, a „civilizációs inkompetenciáról” a relatív deficitre, az új modellre való váltás történetében újabb rövid felfelé ívelő szakasz után a gazdasági növekedés a kétezres évek közepére lelassult, aztán az új modellt megint széttörte a globális válság.

A társadalmi-gazdasági válság utolsó menetében a beígért vagy megálmodott befogadó és fenntartható gazdasági-társadalmi fejlődés helyett összegeződött a felgyülemlett hátrány, a lakosság nagy többségének kirekesztése a fejlődés fősodrából. Az országosan jelentkező vertikális-szociális és a horizontális-területi polarizáció meggyengítette a társadalmi kapacitást, sőt ez a szélesedő kirekesztés és polarizálás korlátozta a társadalmi mobilitás lehetőségét, és megrongálta a civilizációs fejlődés alapjait. Ezt a függő, majd zsákutcás fejlődést itt csak jelezni tudjuk a „tények világa” felől, de olyan óriási kritikus szakirodalom gyűlt fel hazánkban, ami lehetővé teszi felvillantani az összképet. A *Progress könyvek* sorozatában is lehet a párhuza-

mos törekvésekre támaszkodni az összkép bemutatásában, mivel a társadalmi kapacitás leszűkülését és beomlását a közpolitika oldaláról Kiss Ambrus részletesen feltárta.

A régi múlt gondolatrendszerének, eszmevilágának összekötő eleme a lazán felfogott modernizációs paradigma volt, mint magának az európaizációs elméletnek a „modernizálása”, azaz az uniós integráció folyamatára való alkalmazása. Ha valahol, valamilyen társadalmi területen integráció kezdődik, ott úgymond modernizálás indul, és onnan rögvest automatikus átpördülés történik a többi szférára. A felülről jogilag elindított makro-átalakulásnak tehát mágikus hatása van lefelé, mert lépésről-lépésre átalakítja az egész társadalmat, ahogy végül a gazdasági növekedés és gyarapodás is „leszivárog”, vagy „lecsurog” mindenkihez. Ezért a szűkebb értelemben vett, a humántőke megtakarítására, az olcsó munkaerőre épített gazdasági növekedés mindenkinek az érdeke, csak türelmesen várni kell a „leszivárgásra”, ha sokat, akkor sokat. Így a növekvő egyenlőtlenség és képzetlenség antiszociális társadalma legfeljebb erkölcsi és nem pedig gazdasági kérdés. Sőt a munkaerő fejlesztésének költségein való megtakarítás kifejezetten előnyös is a gazdasági fejlődés szempontjából, akárcsak a nagyvállalkozók növekvő jövedelme és vagyona, mert akkor beruháznak és felgyorsítják a növekedést. Így lép be a „technikai” változásokra leszűkített, és az egyes társadalmi változásokat a maguk fényes elszigeteltségében vizsgáló, de végül mégis automatikusan létrejövő összhangjukra építő modernizációs paradigma.

Akármennyire is túlfeszítjük azonban a „modernizáció” kifejezést, mégsem alkalmas a folyamat teljességének leírására, mert többnyire nem más, mint csábító neoliberális csapda a leegyszerűsítésre. Ez mozog ugyanis az uralkodó elméletként megjelenő neoliberalizmus, másként szólva a piaci fundamentalizmus hátterében, annak teoretikus konstrukciójaként. A neoliberalizmus elmélete egy olyan összefüggő téboly, ami

a közgazdaságtanban zárt és matematikailag is formalizált elméleti rendszerré vált a homo oeconomicus 19. századi fogalmára építve. A piacfetisizmus, a piaci fundamentalizmus kritikáját már Polányi Károly kidolgozta, és korántsem véletlen, hogy ezt manapság világszerte széleskörűen idézik.

Ám a neoliberalizmus nálunk éppen akkor kezdte meg a diadalmenetét, amikor Nyugaton a legszűkebben vett közgazdasági gondolkodás is széttörte már ennek a redukcionista szemléletnek a kereteit, és folyton újabb területekre terjesztette ki az emberi beruházás hatókörét. Éppen abban az időszakban vált a neoliberalizmus nálunk domináns közgazdasági elméletté, amikor Richard Thaler már buzgón tevékenykedett, s alapjaiban támadta és cáfolta meg a tisztán racionális gazdasági cselekvés és döntés mítoszát, s ezért meg is kapta a közgazdasági Nobel-díjat. A közgazdaságtan látóköre pedig évtizedek óta egyre csak tágul, egyre inkább szövetkezik a testvér-tudományokkal, a szociológiával és a politológiával. Sőt, horribile dictu Thaler idején már a viselkedési közgazdaságtannál tart, úgyhogy most már csak a kulturális antropológiával kellene még jobban összeborulnia.

A fáziskésés hazai példájával azonban már előre is szaladtunk a nyugati társadalmak újabb, de immár több évtizedes problémái felé. A neoliberalizmus piacfetisizmusának kialakulásával a nyolcvanas évektől kezdve ugyanis az értelmiségtől elvált egy szakértői réteg is, és technokrata elitként kialakította a maga gondolatrendszerét. Ennek vezérlő csillaga a neoliberális „szakszerűség”, az életidegen professzionalizmus volt, ami egyre jobban szembekerült a társadalom nagy részének mindennaposan érzékelt valóságával, ezért bekövetkezett a hideg professzionalizmus válsága és a modernizációs szakértők hitelvesztése. A leegyszerűsített modernizációs elmélet mint neoliberális teória egy meghatározott technokrata réteg sajátos érdekévé is vált, ami a fejlett demokráciákban ideologikus támaszt nyújtott a semlegessé leegyszerűsödött középpár-

ti koalíciós politika számára is. „Az értelmiség az abszurditásig vitte a véleményterrort, meg akarta mondani, miről mit gondolkunk, hogyan beszéljünk, hogy a 'törpe' helyett is 'vertikálisan hátrányos helyzetűt' mondjunk. Ebből a kétezres évek környékén kezdett elege lenni a társadalomnak. Ugyanez a folyamat zajlott le Magyarországon.” (Kolosi, 2017: 19.).

Ez a modernizációs modell súlyos válságba került a 21. század elején, amelynek jelei nálunk is erőteljesen megmutatkoztak már a rendszerváltás első évtizedeiben, de a lejárt szavatosságú neoliberális elmélet újrahazsnosítása, csökkentett értékű reciklálása mégis, azóta is, buzgón folyik az új tagállamokban. Rossz volt nálunk az iránytű már az induláskor is, mert eleve bele volt programozva az eltévedés, az európai főútvonalról való letérés. Nyugaton akkor már kibontakoztak az „új gazdaság” körvonalai, recsegték-ropogtak a neoliberalizmus mint leegyszerűsített modernizációs elmélet eresztékei, és a 2010-es évek végére az Új Világrend meghozta a látványos kudarcát és közelgő bukását is. Ez a könyv azt az álláspontot képviseli, hogy az elmúlt negyedszázadban egészében véve Magyarországon a neoliberalizmus hibrid formái jöttek létre, a politikailag vezérelt állami beavatkozás és a nyers, külsőleg vezérelt piacgazdálkodás hatásán, sokszor éppen a két oldal negatív hatásait összegezve.

A társadalmi-gazdasági válság körvonalai: a három részre szakadt ország

Az ipari társadalom három egymást követő hulláma világosan jelzi, hogy nálunk a történelmi útvonaltól voltaképpen a félperiféria egyik típusától a félperiféria másik típusáig vezet, ami felveti az útfüggőség kérdését. A kiegyezés után a magyar társadalom rohamos változáson ment át, amelynek feltérképezése új feladat elé állította a magyar társadalomtudományt és közgondolkodást. Kitűnt, hogy a fragmentált, széttöredezett magyar társa-

dalom szegmensei nagyon is ellentmondásosan reagáltak az akkori „európaizációra”. A sokféleség társadalmában alapvetően nem homogenizációs, hanem heterogenizációs folyamatok indultak be, ahogy egy évszázaddal később, a rendszerváltás negyedszázadában is.

Mannheim Károly óta a magyar társadalom fragmentáltsága – a különböző történelmi korokból származó társadalmi szegmensek együttlétezése, „a nem-egyidejűség egyidejűsége”, avagy „az aszinkronitás szinkronitása” – és egyben a külső hatásokra való ellentétes reagálása a gondolkodás középpontjába került. A Nyugatról kiváltott hazai ellentmondásos fejlődés erre a történelmi fragmentáltságra épült, és tovább feszítette a hagyományos törésvonalakat. A töredékesre szabdalta társadalmi szegmensekben más és más volt a kulturális „genetikai kód”, más volt a történelmi idő, ezért más volt a politikai nyelvjárási és a gondolatrendszer is. Ez az átöröklött fragmentáltság végigkísérte a történelmet, de fontos tényezővé igazán csak a nemzetné válás folyamán emelkedett, amikor kitűnt, hogy nincs elég történelmi tapasztalat arra, hogy ezek a szegmensek közös politikai nyelvet beszéljenek és összefogjanak egymással, nem csupán az etnikai, hanem a szélesebb értelemben vett társadalmi megosztottság miatt.

Az „aszinkronitás” problémája már Mannheimnél is megjelent, mégpedig kívül és belül, a nyugati és a magyar társadalom viszonylatában éppúgy, mint a magyar társadalom belső szerkezetét illetően. A magyar társadalom egészében véve lényegében nem volt kortársa a fejlett nyugati társadalomnak, s belülről is nagyobb szigeteket és mozaikszerű törésvonalakat mutatott fel az egyes történelmi korok szerint. Mégis, már akkor is létezett az az illúzió, hogy a nyugati kihívás hatására az egész magyar társadalom – lassan és ellentmondásosan – megmozdul és elindul Európa felé. Ma is, egy bő évszázad múltán, a rendszerváltás három évtizedét követően is ugyanez a kérdés foglalkoztat bennünket, bár manapság a társadalmi integráció-dezintegráció,

avagy a társadalmi szerkezet és mobilitás, a befogadás és a kirekesztés fogalmi hálójával akarjuk megragadni ezt a kérdést. A ciklikusan visszatérő felzárkózási törekvések alapkérdése az, hogy a mélyreható gazdasági és politikai változások hogyan változtatják meg a társadalom szerkezetét, avagy viszont, a társadalmi változások szökőárja milyen politikai pályát, milyen mozgásteret jelöl ki az adott politikai rendszer számára.

Itt vetődik fel a legélesebben a világrendszer-elmélet kérdése a centrum-periféria viszonyáról Európában, mint a felzárkózás és leszakadás ismétlődő drámája. Itt bukkannak fel a hosszú távú tendenciák, amelyeket általában az útfüggőség kérdéskörében szoktak megvitatni, ezért az önvizsgálatot a társadalmi-gazdasági válság természetrajzával kellett indítanunk, bár jobbára inkább annak a társadalmi dinamikáját feltárva, és csak utalva a gazdasági válságsorozat hullámvasújtára. Általánosságban elmondható, hogy az alapproblémák és az lényegi kategóriák hasonlóak, mint egy bő évszázaddal ezelőtt, ezzel együtt a világ nálunk és körülöttünk rengeteget változott. Ezt az új helyzetet kell röviden felvázolnunk, számos tekintetben olyan új kategóriákkal, mint amilyen a prekariátus. Mindenesetre Ady Endre hasonlata Kompországról 1905-ből még ma is fájdalmasan érvényes, amikor újra Kelet felé tartunk, s amikor újra kell értelmeznünk a részekre tört társadalomszerkezetet, és ki kell alakítanunk annak a politikai osztállyá terebélyesedett klientúrának a fogalmát, amelyet a Fidesz-rezsim hozott létre, s ami éppen sodor bennünket Kelet felé.

Tömören fogalmazva, az utóbbi évtizedekben elmélyült és új értelmet nyert az ország három részre szakadása a vertikális-szociális és horizontális-térégi polarizáció mentén. Az erőteljes polarizációs hatás és a versenyképességi hátrány „modernizációs kényszerként” szabadult rá az országra, eléggé fragmentált, aszimmetrikus módon, ami tovább heterogenizálta az országot. Mindkét tekintetben egy három részre szakadt ország jött létre: hozzávetőlegesen egyharmad ment Európá-

ba területileg és szociálisan, egyharmad lebeg vagy csúszkál közepén, az alsó egyharmad pedig tragikusan leszakadt. Fent, a legszűkebb harmadban átpolitizálódás és oligarchizálódás, közepén, a legszélesebb harmadban bizonytalanság és lemorzsolódás, lent, a legsoványabb harmadban akut, többgenerációs szegénység és teljes társadalmi marginalizáció játszódott le. Látványosan színre lépett az oligarchizálódó uralkodó osztály, megroppant a középosztály, és leszakadt a szegények-marginálisok alsó harmada. Ezt a társadalmi szerkezetet szemléletesen megjeleníti a hazai szociológia „körte”-modellje.

Összességében véve Felső-Magyarország gyorsan talpra állt, különösen a társadalom felső tíz százaléka a korábbi nyugati kapcsolatait, valamint erőteljes társadalmi és emberi tőkéje révén. Középső-Magyarország még kaotikusan és reménytelenül kavargott az első évtizedben, de Alsó-Magyarország brutális gyorsasággal szakadt le. A rendszerváltás előtt a felső és az alsó decilis között hétszeres volt a jövedelemben a különbség, ez mára tízszeresére tágult. Három részre szakadt az ország területileg is a jól ismert égtájak mentén, Kelet és Nyugat között, a Közép-Magyarországi régió kiemelt helyzetével. A horizontális, területi megosztottság, a Budapest-vidék megoszlás most is a vidék kettős törésében jött vissza, Nyugat-Magyarország és részben a Közép-Dunántúl részleges felzárkózásával, és az ország többi régiójának leszakadásával, az emberek és a házak gyors leértékelődésével, ami lefékezte a térbeli mobilitást is. Felbillent az ország, még nagyobbra nőtt a távolság a belső Elba nyugati és keleti oldalán, a Kelet Nyugatja és a Kelet Keletje között. Ám az Európai Bizottság 2017 tavaszán közzétett, regionális versenyképességről szóló jelentése szerint a jelenlegi évtizedben valamennyi magyar régió veszített a versenyképességéből, mert megrendültek az „alappillérek”, nevezetesen az intézmények, a makrogazdasági stabilitás, az infrastruktúra, az egészségügy és az alapszintű oktatás. A Bertelsmann Alapítvány 2018 elején közzétett jelentése szerint Magyarország

a társadalmi kohézió és integráció tekintetében az EU-ban a 27. helyen áll.

A magyar társadalom szerkezetének a nyugati modellel való összehasonlítása tehát a félperifériális fejlődés miatt sántít, mert kívülről nézvést a középosztály nálunk nem középén, hanem fent van, és emiatt aztán már szinte semmi sem stimmel az összehasonlításban. Ezt jól példázza a fent említett körtemodel is, amely karcsúsított fent, terebélyes középén, és fokozatosan szűkülő lent, ami persze zúrt okoz a felső, középső és alsó harmad értelmezésében, és így nálunk többszörös átfedések és feszültségek vannak a terminusok között. A felső harmad tekinthető ugyan európaizáltnak, bár igen kevésbé hasonlít a nyugati felső osztályra életmódban és gazdagságban, és a nyugatias jómódban élők legfeljebb a töredékei annak. A középső harmad inkább a nyugati alsó középosztálynak felel meg, de szociológiai mutatóiban már távol van az európai életviteltől. Az alsó harmad viszont már nyomokban sem emlékeztet rá, s az ennek megfelelő társadalmi réteg Nyugaton csak a lakosság csekély százalékát alkotja. Még nagyobb zavarban vagyunk a fogalmainkkal a középosztály, az értelmiség és az elit használatát illetően, mivel az értelmiség és az elit fogalmai nálunk hagyományosan inkább politikai, mintsem szociológiai jelentést nyertek. A középosztály fogalma – a vágyva vágyott középosztályi társadalom – pedig éppen az elmúlt negyedszázadban került szoros kapcsolatba az európai álommal, és most mindkettő eltűnőben van.

Az időgép azzal indul, hogy az államszocializmus és az ipari társadalom – a politikai és a termelési szerkezet – együttes összeomlása, valamint a gyenge, kaotikus demokratikus rend és a globális multik által dominált modern piacgazdaság kialakulása egyszerre hozta meg az abszolút és a relatív civilizációs deficit kumulált hatását a magyar társadalomra. Az abszolút deficit rögtön rázúdult a társadalom többségére, de még a viszonylag felkészültebbeknek is egy nagy ugrásra volt –

vagy lett volna – szükségük, ami nagyon széthúzta a mezőnyt a társadalmi alkalmazkodás terepén. Ezt a „szubjektív” folyamatot a kezdet kezdetétől a versenyképesség hiánya és a polarizációs hatás dominanciája jellemezte a társadalom nagy részét illetően. A szolidaritási elv már a kilencvenes években háttérbe szorult, a szociális háló pedig szétszakadozott, az állami gondoskodás lényegében a nyugdíjazásra redukálódott. Így a nyugdíjasok újonnan felduzzadt hárommilliós tömege látványosan jelezte, hogy ketyeg a szociális bomba az új demokratikus berendezkedés alatt.

Formális európaizálás kezdődött ugyan a társadalmi szerkezetben is, ezért létrejöttek olyan társadalmi csoportok, amelyek hasonlítottak a nyugati megfelelőjükre, s egy ideig úgy tűnhetett, hogy csak mennyiségi változás kell. De mindjobban kiderült, hogy nincs tartalmi európaizálás, mert ezek a társadalmi csoportok egyrészt nem tudják betölteni a valódi nyugatias funkciójukat, másrészt nem történik meg a széles társadalmi rétegek beemelése az „európai társadalmi létbe”. A kilencvenes évek robbanásszerű átalakulásai, széttartó mobilitása és gyors elitváltásai után a kétezres években már megtörtént a búcsú a középosztálytól, és kitűnt, hogy az állam maga is egyre jobban strukturálja a társadalmat, ezért a társadalmi szerkezet új térképét is csak később, a politika világa oldaláról tudjuk majd teljesen felvázolni. Kasztosodó társadalomban élünk, a tagállamok között a magyar társadalomban a legalacsonyabb a társadalmi mobilitás.

Mindenesetre a gazdaság és a politika vadházasságával sajátosan új, domináns rétegek és csoportok jönnek létre, amelyek a de-európaizációt képviselik, és átvezetnek a bársonyos diktatúrához. A társadalom de-európaizációjának egyértelmű jelzése az emberek növekvő vágyakozása az európai értelemben vett „normalitás” iránt, hiszen a közszolgáltatások mellett felbukkanó „alternatív” perspektívák jelentkezése nem egyéb, mint vészjelzés az európai főútvonalról való eltérésre. Az alternatív intézmények vagy mozgalmak olyan pótlólagos rendszert

jelentenek, amelyek az európai normalitásba próbálják beemelni a társadalom adott szegmensét. Ilyen mondjuk az alternatív iskola a középosztály számára, s ezzel nálunk az európai normalitás a közszolgáltatásokban a kevesek privilégiumává válik. A civil társadalmak és a mozgalmak szerepe e tekintetben legfeljebb az, hogy a lehetőségeikhez képest itt-ott rákényszerítsék az államot arra, amit annak magától is meg kellene tennie, hogy betöltse az elemi közfunkcióit.

A kilencvenes években a gazdasági hullámvasút, a piacgazdaságra való átmenet válságos időszaka valóban hat évig tartott Magyarországon, mert a Bokros-csomag radikális válságkezelésével véget ért, és fellendüléssel folytatódott. Igen, ezt végre lehetett hajtani hat év alatt, de olyan is volt. Lehetett bízni abban a kilencvenes évek végén, hogy a gazdasági átmenet lezárult, de valójában a feltáruló társadalmi válság oldaláról már egyre jobban látszott, hogy a társadalmi rendszerváltás megköveteli magának a hatvan évet, amiből most már harmincat elmulatunk. Rendkívüli sebességgel megváltozott a társadalmi tájkép, felbomlott a korábbi társadalmi integráció, s az új elrendezésben erősen felértékelődött a társadalmi és az emberi tőke, a kapcsolatrendszer és a képzettség. Kialakult, megszületett a piacgazdaság Alsó-Magyarországa, az új abszolút vesztesek világa, akik sem társadalmi-kapcsolati tőkével, sem megfelelő képzettséggel nem rendelkeztek az új piacgazdasági feltételek között.

A kilencvenes években közel hatmillióról mintegy négy millióra csökkent a foglalkoztatottak száma, és ennek az az elveszett közel kétfélmillió embernek a nagy része soha sem talált viszsza a munka világába. Másként jelent meg a romakérdés is, az új abszolút vesztesek jelentős része a cigányok közül származott, s ezzel elkezdődött a többgenerációs munkanélküliség avagy „munkán kívüliség” kialakulása. Színre lépett Középső-Magyarországon a relatív vesztesek többmilliós tömege is, akik válságról válságra tovább morzsolódtak és mindjobban lecsúsztak

a társadalmi lejtőn, s ennek megfelelően egyre jobban mobilizálta és sodorta őket a populizmus táborába a bizonytalanság fenyegetése. Nem véletlen, hogy ezt a lecsúszó középosztályt jelölik nemzetközileg a „bizonytalanok”, azaz a prekariátus fogalmával, ami 2010 után kitágult a társadalmi-gazdasági bizonytalanságon túl a politikai bizonytalansággal is. Ám húsz éven át a nyugatias értelmiség szóvivői jórészt csak a szabad, „liberális” szellem érvényesülését látták a közéletben, és nem érzékelték eléggé a peremvidék nyomorát, Alsó-Magyarország panaszát, sőt még Középső-Magyarország pánikbetegségét sem.

A hiányzó társadalmi közép és a gyengülő társadalmi kapacitás

A demokrácia alapjául szolgáló társadalmi kapacitás hiányzik – a gazdaságban a (magán)polgár, a társadalmi életben a közéleti, „kulturális” polgár és a politikában az állampolgár együttes színrelépése az elmúlt negyedszázadban nem játszódtott le, így a maguk sajátos intézményrendszereit sem építhették ki. A Nyugaton kiépült társadalmi közép egyrészt „statika” a kiterjedt intézményrendszerrel és a széles középrétegekre alapozottan, másrészt dinamika a mozgalmi társadalom formájában. Külön ki kell emelnünk a magánpolgár és az állampolgár ismert szereplői mellett a közéleti ember színrelépését a jóléti társadalomban, annak a szereplőnek a megjelenését, akinek van ideje és energiája – a társadalmi mozgalmak elmélete szerint „erőforrása” és „politikai lehetősége” – a társadalmi aktivitásra, a mozgalmi társadalomban való rendszeres és tartós részvételre.

Magyarországon viszont „polgárnak” lenni nem természetes állapot, hanem privilégium, a polgári lét mindhárom kritériuma szerint is: anyagi biztonsággal rendelkező gazdasági ember, művelt és tájékozott aktív közéleti ember, valamint független és tudatos állampolgár. Pedig nélkülük, a társadalmi kapaci-

tás nélkül, nincs politikai kapacitás sem, jöllehet a nyugati polgár elvont modellje alapján az volt nálunk évtizedekig az értelmi-ségi elvárás, hogy a magyar lakosság úgy működjön politikailag, mint az állampolgárok tudatos és büszke közössége. Holott a „polgári társadalom” mint a liberalizmus „elemi iskolája”, vagyis a gazdaság, a politika és a társadalmi élet egymástól való, jogilag is megfogalmazott és szabályozott differenciálódása, és azok mindhárom szereplőjének tömeges színrelépése nélkül nem lehetséges tartós és fenntartható demokrácia.

Mivel ez a társadalmi közép nálunk nem szerveződött meg, és a nyugati demokráciákra jellemző aktorok nem léptek a színre, ezért az elvárt nyugatias politikai élet sem alakult ki. Így a hiányzó társadalmi közép állapotát, sőt a gyengülő társadalmi kapacitás folyamatát kell megvizsgálnunk. A nyolcvanas években elindult polgárosodás a kilencvenes években már lelassult, eltorzult és visszajára fordult. Újabb megszakított polgárosodás következett be, amelynek a végső csapást a globális válság nyomán belépő bársonyos diktatúra klientúra-osztálya jelentette. A nyugatias civil társadalom kiépítése helyett a mozaik-szerű, kisebb „magántársadalmak” kialakítása folyt, mint kény-szerű beilleszkedés a piaci versenyen alapuló társadalomba, középszinten és feljebb pedig elindult a gazdaság és a politika vadházasságá, informális intézményrendszerre összekapcsolódása. A középosztályi társadalom álma hamar szertefoszlott, a második válság a kétezres években már azzal járt, hogy elbúcsúztunk a középosztálytól, még mielőtt a globális válság nemzetközi méretekben is létrehozta volna a prekariátust. Az új magyar középosztály már eleve így, kóros soványsággal született, csak a magyar társadalom térképén helyezkedett el közép-pen, az uniós térképén nagyrészt a középvonal alatt tanyázott.

Kolosi Tamás összegezése („Simicska-terv Simicska nélkül”) a HVG 2017. december 14-i számában erőteljesen felvázolja a duális magyar társadalom, az „európai” beérkezés és az „ázsiai” kitaszítotttság erős kontrasztját. Itt már az a kegyetlen

valóság tárul elénk, hogy legfeljebb a magyar lakosság 20-25 százaléka érezheti az életviszonyaiban is európai polgárnak magát, a lakosság alsó harmada viszont a harmadik világra emlékeztető viszonyok között él. Ám a három részre szakadt országban a duális társadalom kifejezésnek is kettős értelme van. Egyrészt jelenti az európai életmódba belépő felső harmad és az abból teljesen vagy részlegesen kiszoruló alsó kétharmad egyre jobban feszítő ellentétét. Másrészt azonban jelzi a fokozódó kettéválást a felső harmadban is az európaizált értelmiségi rétegek és az újjazdag, államfüggő álnemzeti burzsoázia között, amely mögött ellentétes politikai profillal ott rejtetik a tudás-polgárságnak és a tulajdonos polgárságnak – már 19. században meginduló, az utóbbi évtizedekben felgyorsuló – szétválása.

A nyugat-európai társadalmi szerkezet helyett így a társadalom nagy többségére vonatkozólag számos olyan vonás alakult ki, amit a fejlődő országok szakirodalmából ismerünk. A középosztályt visszafejlődés és kettéválás jellemezte, a kifelé integrált tulajdonos–menedzser-rétegre és a befelé integrált, vissza-hagyományosodó középosztályra, sőt – távoli megközelítéssel szólva – a techno-komprádor rétegre is, hiszen a külföldi cégek elvitték a szakértők legjavát. Így a felső európaizált harmad, a középosztály és az uralkodó elit fogalmai többszörös átfedést és feszítő ellentmondásokat egyaránt mutattak. Az általános bizonytalanságnak strukturális jellege volt, egyfelől a multik gyors beáramlása, a magángazdasághoz kötődő karrierlehetőségek, másfelől az államfüggő területek életlehetőségeinek politikai és gazdasági hullámválása miatt. A gazdaság felől ránézve a képzettség alapú társadalmi tagozódásra, igen nagy kontraszt figyelhető meg a termelési egységek között a globális nagyvállalatok, a kis és középvállalatok, valamint kényszervállalkozók tömegei révén. A szociális bizonytalanság másik, pozitív véglete viszont a függő fejlődés szakemberek és/vagy képzett munkakerő iránti igényeivel megnyíló új karrier- vagy álláslehetőségek széles skálája. Ugyanakkor, a középosztályi élethelyzetet átszötte

a politikai patronázs, de nemcsak a direkt és látványos módon, hanem a kétezres években egyre erőteljesebben a gazdasági-politikai hálózatok révén is.

Összefoglalóan a 2016. november 17-i MTA-konferencia címe tette fel a kérdést: „Hol van Magyarország az európai társadalmak térképén?” A legutóbbi European Social Survey 2015-ös adatai alapján kibontakozott az összkép. Egyrészt a Fidesz újrendezte a *szociálpolitika* rendszerét, perverz újraelosztás történt a felsőbb rétegek javára és az alsóbb rétegek kárára, vagyis forráselvonás alul és átcsoportosítás felfelé, alul fokozódó elszegényedéssel és fenn relatív gazdagodással, az újjgazdag oligarchák tüntető, agresszív fogyasztói társadalmával. Másrészt a *közoktatás* esélykiegyenlítő szerepét illetően Magyarország abszolút sereghajtó, nálunk a születési helyzet a meghatározó, beindult a kasztosodás, mert nincs érdemleges társadalmi mobilizáció. Harmadrészt rossz az ország *egészségügyi* állapota, hazánk a 21 felmért európai ország közül az utolsó előtti helyen van, hiszen nemcsak az egészségügy beteg, hanem maga az ország is belebetegedett a rendszerváltásba.

A szociális válság mindennapos ismerősünk, nemcsak a nehézveretű tudományos értekezésekben és szociológiai tanulmányokban, hanem nap nap után erről tudósít bennünket a sajtó is. A média gyakran ad részletes körképet a magyar társadalom rossz állapotáról, így ez manapság már a közvéleményben is kellemetlen közhellyé vált. A szociológiai felmérések és tanulmányok – akárcsak a széles blog-irodalom és szociológiai publicisztika – azt tárják eléink nyolc éves fideszes ország-lás után, hogy az ország „ramaty” állapotban van. Ezt mutatja fel a HVG-ténytár 2017. december 7-i összeállítása is, ami áttekinti a szegények-marginálisok, az „összes nélkülözők” közel hárommilliós csoportját, az „ínséges körülmények között élőket”, a „szegénységi küszöb alattiakat” és a munkanélkülieket. Némi javulás ugyan tapasztalható a 2010-es évtized első felének mélypontja után (2012-ben 34,8%), de a helyzet nagyon

alacsony szinten stabilizálódott a zsákutcás, megrekedt, „duális” társadalom modelljében (2016-ban 25,6%), hiszen a társadalom alsó harmada, az Alsó-Magyarország teljesen kiszorult az európai életvitelből és az ahhoz való felzárkózás lehetőségéből is. Az átlagkeresetek is teljesen szétszakadtak az égtájak szerint, 2017-ben Budapest havi 245.809 forinttal vezet, Kelet és Nyugat között pedig nőtt a távolság a havi nettó keresetek szerint (134.904, illetve 199.419 forint). Ezért az sem csoda, hogy mintegy százszor több lakás épült 2016-ban a nyugati, mint a keleti végeken.

Bár 2010-től óriási változás kezdődött a magyar társadalom térképén, az előjelek – a „romlás virágai” – már a kétezres években megmutatkoztak. Bod Péter Ákos „A válságnak vége – és most?” című elemzésében (Heti Válasz, 2017. december 21., 54. oldal) nem bókol a két nagy párt egyikének sem, amikor nyugtázza a populizmus 2006-os diadalmenetét: „A 2006-os választást a kormány és az ellenzéki blokk közti felelőtlen ígéretesi vetélkedés előzte meg, holott tudni lehetett, hogy az uniós pénzügyi normák tartós és nagymértékű megsértése miatt legkésőbb a választások után megszorítás jön. Mégis, az adatok visszatartásával, a választás előtti hónapokban meghozott, irreális ötéves (!) adócsökkentési törvénnyel, félelmek szításával a kormány megnyerte (éppen csak) a választást, hogy aztán ígéreteit rögtön megszegje. Kelletlenül – külső nyomásra, nem a jövő iránti felelősségtől vezérelve – költségvetési kiigazítások jöttek, lefojtva a gazdaságot. (...) hazánkban 2005 volt az utolsó bő esztendő, az is az állam, az önkormányzatok, a családok és a cégek nagyfokú eladósodása mellett. (...) országunk 2009-ben mély visszaesést szenvedett el, súlyosabbat, mint Európa zöme. Majd 2010-től ingatag helyreállítási szakaszba léptünk, jórészt együtt mozogva környezetünkkel. Fogyasztásban és beruházásban talán csak jövőre érjük el a válság előtti csúcst?”

A rendszerváltás óta eltelt három évtized történelmi ívét a társadalmi-gazdasági válságok sorozata felől bemutat-

va a magyar fejlődés specifikumát is felvázoltuk a kelet-közép-európai régióban. Magyarország indult a legkorábban és a legfejlettebb gazdasági és társadalmi helyzetből a régiókban, ezért nálunk volt a legmélyebb a hit az európai álomban, a gyors és könnyű felzárkózásban, nyugatias átalakulásban. A kilencvenes évek ellentmondásai már fokozatosan kezdték megrendíteni ezt a naiv hitet, a csalódás első jelei már megmutatkoztak az 1998-as fideszes hatalomátvételben. De még a kétezres években is maradtak a naiv optimizmusnak tartalékai, főleg a nyugatias értelmiségben, bár a 2006-ban kezdődő mély politikai válság már jelezte a várható tragédiát, ami az európai főútvonalról való letéréssel be is következett 2010 után.

A rendszerváltás során a gazdasági hullámvásút szociális hullámvásútként is megjelent, az átmenet válságát 1996 után fokozatosan egy relatív konszolidáció követte a kétezres évek elején, amikor a bérek visszatérnek az 1989-es színvonalra. De az optimizmus rövid időszaka után a társadalmi konszolidáció látványos válsága közvetkezett be 2006-ban, és összeomlása 2010-ben. Ekkor egy parazita állam és parazita uralkodó osztály lépett a színre, így a 2010 előtti kormányok megszorító intézkedéseit követően az elszegényedést az elszegényítés, a polarizációt a polarizálás váltotta fel. A kaotikus demokrácia tartós – a régiókban a legmélyebb – politikai válságaként szertefoszlott az európai álom nemcsak a gazdasági és társadalmi felzárkózás formájában, hanem a gyors demokratizálódás és európaizálódás tekintetében is. A Fidesz hatalomátvétele a neoliberais gyakorlat elleni tömegfelháborodásból született, de az apátia és a lappangó, „fortélyos” félelem társadalma jött el, aminek az előjátékát a társadalmi-gazdasági kirekesztés folyamatával a kaotikus demokrácia két évtizede szolgáltatta.

I/2. Az elhúzódó politikai válság: a kaotikus demokrácia összeomlása

A politikai válság természetrajza, avagy a felvilágosult abszolutizmus öröksége

Sokan már a boldog „békebeli idők” korszakaként tekintenek vissza a demokratikus rendszer két évtizedére, és tulajdonképpen jogosan, mert a magyar történelemben nem találunk hasonlót. De sokak számára az is nagy rejtély, hogy onnan hogyan jutottunk ide. A közvéleményben végtelen viták kavarognak az okokról, amelyek többnyire valahol a morális tényezőkre futnak ki. Holott ez az időszak nem „demokratikus átmenet” volt, vagyis átmenet a demokráciára, hanem csak átmeneti demokrácia, súlyos születési hiányosságokkal, genetikai deficitel. Hagyományosan a politika szűk terepén éltünk, a „régimúlt” eszméje most is itt kísért a leginkább. A legutóbbi évtizedek fejleményei is csak egyre szűkítették a politika mezejét a befogadó demokrácia széles, nyugatias terepe helyett. Így állt elő az a helyzet, hogy a magyar társadalom és közélet nem tud „politikailag” beszélni és gondolkodni, hiányoznak a szavai is hozzá. Nálunk hagyományosan a politika leszűkített fogalma dominált a közgondolkodásban, amit a jelenlegi bársonyos diktatúra drasztikusan még tovább is csökkentett, így a politika végképp úgy jelenik meg, mint az állami-kormányzati tevékenység kizárólagos terepe.

A túlcenzúrált fideszes állam most akadályként tornyosul eléünk az európaizálásban, holott a politika kiszélesítése a bársonyos diktatúra leküzdésének a legfőbb eszköze kellene legyen. Az „új múlt” megismerése, és annak feltárása, hogy miért sodródtunk zsákutcába, és a demokrácia épületének kialakítása során miért omlott a fejünkre a tető, csak a politika teljes és szerves fogalmának a helyreállítása után lehetséges. Ez

a kulcsa a „gondolatrendszer-váltásnak”, amelynek törekvése az egész könyvön végigvonul. Az állami-kormányzati szektor mint fejlesztő állam Nyugaton nem a politika kizárólagos terepe, hanem a gazdasági-társadalmi fejlődés hajtóereje, a politikai közép követeléseinek végrehajtója, és ezzel a fenntartható demokrácia záloga is.

Az állam-centrikus gondolkodás a magyar történelemben az abszolút deficit politikai dimenziója, amit sokszorosára nagyított fel a relatív deficit belépése a rendszerváltás után mint az európai politika tágas univerzumának erőteljes bejelentkezése. Az „államimádó” gondolkodás és jogász beszéd nálunk olyan erős megszokás, hogy még a jelenlegi ellenzéki gondolkodás is jobbára a felvilágosult abszolutizmus hagyományait követi annyiban, hogy terveket formál az ország Európához közelítésére „felülről”, amelyben a népet is csak „megreformálni” kell. A magyar történelemben csupán egyes forradalmi gondolkodók jutottak el odáig, hogy a népet bevonni, mozgósítani kell, hiszen a progresszív értelmiségi hagyomány is többnyire megváltást ígért a népnek, nem pedig partnerséget. A felvilágosult abszolutizmusnak ez a terhes öröksége végigvonult az elmúlt negyedszázadon is, vagyis az abszolút és relatív civilizációs deficit szükségképpen ennek a fejezetnek is a kiindulópontja, s innen kanyarog az elemzés a formális és tartalmi európaizálás kontrasztja után a „de-európaizáció” és a „de-demokratizálás” folyamatáig a bársonyos diktatúrában.

Az államimádással szemben próbáltam *A politika alulnézetben* című könyvemben „gondolatrendszer-váltást” javasolni és a hazai fejlődést a nyugat-európaival szembesíteni, hogy feltáruljon a politika bővülő világa, a „köztes politika” széles intézményrendszere és a „mozgalmi társadalmak” óriási dinamikája Nyugat-Európában. Ez a fejezet tehát azt kívánja bemutatni, hogy a politikai rendszer szükségképpen háromemeletes, vagyis az állami-kormányzati tetőszint, a politikai közép és a civil társadalom alapszintje alkotja együtte-

sen, egymással kölcsönhatásban. A 2010-es negatív fordulat kihangsúlyozása végett ez a fejezet a kaotikus demokrácia két évtizedére fókuszál, csupán némi átvezetéssel és kitekintéssel a 2010 utáni időszakra, ami majd a második részben kerül részletes megtárgyalásra. Az állami-kormányzati szint megroppanására és a középszint elsorvadására koncentrál, kevésbé tárgyalja a civil társadalom két évtizedes történetét, fellendülését, majd elgyengülését ebben a két évtizedben, ami a Progress Alapítványnak *A civilek hatalma* (2017) című vaskos kötetében került feldolgozásra, benne a szerző „Vitairat a civilek hatalmáról” című hosszú tanulmányával.

Makacsul visszatérő alapotívum viszont a könyvben az újrakezdés követelménye a politikai közép, avagy a részvételi demokrácia kiteljesedése alapján. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy ha csupán a formális demokrácia, a jogállamiság helyreállítása történik meg egy kormányváltás után, akkor újra a fejünkre omolhat a tető. A demokratizálás felülről – bocsánat, „puszta jogáskodással” – csak az első lépcső lehet, mert a részvételi, az alulról felépített közéleti demokrácia nélkül a nagy formális-alkotmányos intézmények rendszere életképtelen marad, és nem fenntartható, mert nem válik az egész politikai rendszer belső-tartalmi szervezőerejévé. A politika ugyanis nem ott fent van, az állam „magasságában”, de nem is pusztán lent, a civil társadalom laza szövédéjében, hanem középen, a közvetítő intézmények tágas, kiterjedt és szilárd rendszerében, beleértve az informális intézmények sűrű hálóját is, amelybe becsatornázódnak a politizáló társadalom érdekei és értékei. Ezek az intézmények azok az oszlopok, amelyek az ezernyi szervezett társadalmi tevékenységben való tényleges és érdemi részvétellel fenntartják az „alkotmányos” tetőt, amelyet a képvisleti demokráciában való választási részvétel kivételes aktusai nem képesek megtartani.

A civil társadalomra ugyanis ráépül a politikai közép az intézmények és az informális-kulturális szférák egyre bővü-

lő gazdagságával, melynek összefoglalása és mozgósított kifejeződése ez a politikai közép, mint a valódi közéletnek, a közügyek intézésének, a társadalom politikai akaratnyilvánításának szervezett rendszere. A nyugati politikatudománynak már tankönyvi bölcsességgé változott alaptétele, hogy a nyugati demokráciákban a II. világháború utáni évtizedekben végbe ment a kormányzatról a kormányzásra való átmenet, vagyis az állami-kormányzati szint mellett – és jelentős részben helyett – a politikai közép intézményesült bevonása a társadalom irányításába. A politikai középnek két arca van, egyrészt a politizáló társadalom a politikai-hatalmi szféra felől, másrészt a kormányzó társadalom a közpolitikai-működtetési szféra felől. Az országos szintű kormányzás alatt megjelenik az egyes közpolitikai szférák és területi egységek kormányzása is, amit a nemzetközi politológia középszintű kormányzásnak nevez a megfelelő „köz-kormányzatokkal”. A kormányzó társadalom elvégzi az egyre jobban szerteágazó szakpolitikák koordinációját, a többdimenziós kormányzást. Ezek a szakpolitikák ugyanakkor a többszintű kormányzás rendszerében egymásra épülnek, amelynek iskolapéldája az utóbbi évtizedekben az EU.

Innen nézve az európaizálás és demokratizálás lényege nem annyira a tetőszint látványos kiépítése, a nagy intézmények ünnepélyes felavatása, hanem a politikai közép intézményeinek tudatos kialakítása, mint a társadalom – s vele valamennyi állampolgár – tényleges beléptetése a politika és a közpolitika táguló világába. Így ment végbe a nyugat-európai demokratizálás a II. világháború utáni évtizedekben, s jött létre a jóléti társadalom kapacitásának bázisán a szervezett politikai közép, mint szerteágazó intézményrendszer a „mozgalmi társadalom” és a „mindenki politikus” jegyében. Ráadásul, amikor a demokráciát emlegetjük, nem szabad elfelejtenünk, hogy nem egyszeri és bevégzett folyamatról van szó, hiszen a demokratizálásnak ciklusai, egymást követő hullámai vannak. A demokrácia kiszélesedése és mélyülése a részvételi demokrácia eredeti, a II. világ-

háborút követő és a jóléti társadalomhoz kötődő kiépülése után is folytatódott, így most már egy újabb szakaszával és rendszerével kell szembenéznünk, mert a részvételi demokrácia kiszélesedése Nyugaton egyre jobban beleütközött a képviseleti demokrácia formális korlátaiba.

A részvételi demokrácia nyugati táguló világának újkeletű alapfogalmai a „felhatalmazás” és az „elismertség”, s egyáltalán nem véletlen, hogy ezek a fogalmak nálunk jórészt ismeretlenek, és nincs elterjedt magyar megfelelőjük sem a közvéleményben. Pedig „mozgalmi” oldalról az állampolgár politikába való belépésének, intézményi oldalról viszont a politikai közép további kibővülésének újabb szakaszáról, vagyis az állampolgár és a közéleti ember „politikai kapacitásának”, mozgásterének további szélesedéséről és annak hivatalos elismeréséről van szó. Történelmi távlatban tekintve tehát a magyar politikai rendszer strukturális jellegzetessége nem is annyira a gyengélkedő civil társadalom, hanem még inkább a hiányzó politikai közép. Most is csökkent-csökkenyes demokrácia jött létre, erőteljes, külsőleg vezérelt európaizálással a tetőszinten, ami az első két évtizedben megnyitotta ugyan a közép- és az alapszint európaizálásának a lehetőségét is, de mivel a társadalmi közép nem bontakozott ki, ezért a társadalmi kapacitás híján a politikai közép is gyenge maradt. Nem jött létre sem a politizáló, sem a mozgalmi társadalom, sőt a kétezres évek végére a magyar társadalom már úgy lebént, hogy a depolitizálás évtizedei után színre lépett az „Apátia Párt”, a magyar lakosság beletörődő relatív többsége, ami nem képes ellenállni az agresszív antidemokratikus kisebbség rohamának.

Közpolitikai kalandozások: gyenge kormányzás és a kapkodás intézményesülése

A kaotikus demokrácia zűrzavara igazándiból nem is annyira a demokratikus rend stratégiai távlatvesztésében és politikai tétovaságában jelentkezett közvetlenül és látványosan, mint inkább a közpolitikában, a gyenge kormányzásban és az intézményesült kapkodásban. Ez a politikai rendszer hiányzó köztes szereplőire vezethető vissza, és a hiányuk a háromszintű politikai rendszer valamennyi szintjén kimutatható. Ebben az ízületi betegségben szenvedő politikai rendszerben ugyanis nincs működőképes kapcsolat mint összekapcsolódó intézményi közvetítőrendszer a civil társadalom-má szerveződő alapszint és a kormányzati szint között. Még a balliberális kormányok idején sem indultak be a részvételi demokrácia kreatív mechanizmusai. Először is „fent”, a balliberális kormányzatokban hiányzott a stratégia a fejlesztő, felzárkóztató állam formájában, s nem történt meg az állami szférán belüli differenciálás sem az állami-kormányzati intézmények politikai és az országos szakmai „ügynökségek” közpolitikai szintjei között. Másodszor, „középen” nem alakult ki a közpolitikai folyamat intézményesülése és nem léptek be az emberek a közpolitikai folyamatba, pedig ez nemcsak a politikai részvétel demokratikus biztosítéka, hanem a rendszer hatékonyságának a záloga is. Harmadszor, alapszinten, „lent”, a civil társadalom csak egy rövid fellendülést ért meg, amit megtorpanás követett, mert nem volt mögötte tudatos, államilag vezérelt társadalmi kapacitásfejlesztés.

A közpolitikai folyamat kudarcát a 2010 előtti időszakban itt vázoljuk fel *A politika alulnézetben* című könyv alapján, egyben az összehasonlítást is előkészítve a 2010 utáni időszakokkal. A nagypolitika hamis mítoszával, állítólagos döntéshozatali monopóliumával szemben a fejlett demokráciák közpolitikai folyamataiban az állampolgárok csoportjai játsszák

a legfontosabb szerepet. A közpolitika-csinálás négy szakaszra oszlik:

- (1) a megtárgyalandó „ügyek” kiválasztása és a napirend, vagyis agenda összeállítása, másképpen tematizálás,
- (2) a formális-jogi döntéshozatal,
- (3) a végrehajtás vagy alkalmazás
- (4) és az értékelés a közpolitikai intézetekben.

Ebből a négy fázisából csak egy a nagypolitikáé, a formális döntéshozatal, míg a kezdeményezésben, az alkalmazásban-végrehajtásban és az értékelésben-legitimálásban a politikai közép szerepe a domináns.

Az első szakaszban, a kezdeményezés során dől el, hogy a politikai rendszer milyen kérdésekkel foglalkozik, milyen témákat tűz napirendre a felmerülő problémák közül. Itt jelentkezik először a társadalom nyomása a mozgalmak formájában, ami megnyitja az utat a társadalmi elfogadottsághoz, az adott ügy össztársadalmi megtárgyalásához és napirendre tűzéséhez a politikai rendszer formális-jogi döntéshozatali szintjén is. Az állami-politikai rendszerre valójában minden oldalról óriási nyomás nehezedik a társadalmi szereplők és/vagy mozgalmak részéről, hogy az ő problémáikkal foglalkozzon, de kapacitása szükségképpen véges, ezért a legeslegelső „döntés” a legfontosabb, mivel az „ügyek” befogadásáról szól. A kezdeményezésnél végbemegy a tematizálás, vagyis a politikai rendszer legitim képviselői eldöntik, milyen „ügyet” találnak olyan fontosnak, hogy hivatalosan is foglalkozzanak vele. Ez az ügy akkor formálisan is bekerül a politikai-jogi döntéshozatali folyamatba, azaz „napirendre kerül”. A kiválasztás nagyon lényeges, mert ha az állami-politikai rendszer a szervezett társadalmi közeggel – az „ügy” képviselőiben fellépő érdekképviselőkkel és mozgalmakkal – való párbeszédében nem képes annak felmérésére, hogy melyek a legfontosabb témák, amelyekkel foglalkozni

kell, akkor társadalmi érzéketlensége miatt elveszíti a többség támogatását. Ezért a politikai rendszer – akár a mindenkori kormányzat – számára a társadalmi kapacitás *első* nagy erőpróbája az ügyek kiválasztása. Ennek megfelelően ki kell alakítani a társadalommal való párbeszéd intézményrendszerét mint a politikai döntéshozatal előtti „konzultációs” és „véleményezési” fázis szereplőit a politikai középben, a köztes politika intézményrendszerében.

Csupán a második szakaszban, a jogilag szabályozott döntéshozatali folyamatban kerül előtérbe a nagypolitika, ami a közpolitika szempontjából csupán az össztársadalmi döntéshozatal, a közpolitika-csinálás egyik szakasza, amelynek a végén „döntéshozók” révén a formális-jogi rendszerben legális és legitim politikai döntés születik. A társadalmi mozgalmak azonban ebben a fázisban is fontos szereplők, mert alulról és kívülről erőteljesen befolyásolni tudják – például tüntetések révén – a formális döntéshozatali folyamatot. A jogi döntés voltaképpen nem a vége, sokkal inkább valamiféle újabb kezdete a folyamatnak.

Ahogy az első szakasz a társadalmi nyomásból indult el, úgy valójában a harmadik szakaszban a formális-jogi döntés a társadalmi aktorok általi megvalósításra vár. Ekkor visszatér a köztes politikával és/vagy a szélesebb szervezett civil társadalommal való párbeszéd, mint a végrehajtás során az „érintettek” támogatása vagy ellenállása, a többszintű és/vagy a többdimenziós kormányzás elve alapján. Ennek kritériumaként megjelenik a politikai döntés következményének megítélése is az érintettek oldaláról, ami alapvetően megszabja a társadalmi érdekcsoportok viszonyát – elégedettségét vagy elégedetlenségét – a politikai rendszer különböző szintű szereplőihöz a központi kormánytól a társadalmi középben át a civil társadalom szervezett alapszintjéig. A társadalom politikai kapacitásának *második* nagy erőpróbája tehát az, hogy a különböző szintű „kormányzatok” mennyire tudnak együttműködni a politikai döntések végrehajtása során az érintettek kisebb, erősen aktivizált csoportjával,

illetve a harmadik nagy szereplő csoporttal, a széles társadalommal.

Már az első szakaszban is a társadalom politikai kapacitásának a dinamikai, azaz mozgalmi, „kulturális” dimenziója, konkrét szakmai jellege játssza a főszerepet, mivel elsősorban az egész társadalom vagy érintett szegmensei dinamikus nyomásgyakorló képességétől függ, hogy sikerül-e az ügyet a politikai döntés napi-rendjére vetetni és megfelelő döntést elérni annak megoldására. A negyedik szakaszban, az értékelésben voltaképpen ez a „kulturális” dimenzió csapódik le szakértői megfogalmazásban, rendszerezett formában. Minden „ügy” esetén a negyedik szakaszban zárul le a közpolitikai folyamat a társadalmi elfogadottság értékelő-tudományos legitimációjával, ami az érintett társadalmi szervezetet-csoportot mintegy „felhatalmazza” a meghatározott tevékenységre. Ugyancsak belátható, hogy az alkalmazás és az értékelés fázisában inkább a politikai kapacitás statikai dimenziója, civilizációs szintje játssza a főszerepet, hiszen ettől függ a megvalósítás sikere és végül annak társadalmi elfogadottsága, ugyanis az elért változásoknak hosszabb távon be kell épülniük a társadalom statikájába és mentalitásába. Ebből az is következik, hogy a politikai rendszer különböző szintű szereplői csak akkor tudnak „politikailag” megszólalni, az érdekeiket értelmesen megfogalmazni, ha a társadalom valamennyi szintjén megjelennek az intézményesen szervezett szakértők is.

A szakértők ezeket az érdekeket artikulálják és kommunikálják, s ezzel a közéleti bábeli zűrzavar helyett lehetőséget adnak az értelmes párbeszédre alapuló kompromisszumok kialakítására. A közpolitikai intézetek ezért váltak Nyugaton a II. világháború után a fejlett társadalmak fontos szereplőivé: ők fordítják le a nyers érdekeket a társadalmi együttműködés szakértői nyelvezetére a kormányzat, valamint a társadalmi közép és a civil társadalom összes szereplője számára. A többi érintett szereplő számára is érthető módon „tolmácsolják” az érdekeket, és egyben előkészítik a kompromisszumokat. A társadal-

mi kapacitás *harmadik* nagy próbája tehát az, hogy az érintettek képesek-e a közpolitikai folyamat végeredményét megfelelően értékelni, az érdekeiket össztársadalmi szinten legitimnek felmutatni, és egy újabb akció kiindulópontjaként újrafogalmazni.

A közpolitikai folyamat kiteljesedését a tárgyalásos demokrácia állapotában éri el, amikor a társadalmi szervezetek és mozgalmak csapatai már rendszeresen és rendszerszerűen „elfoglalják a köztereket”, és a hivatalos állami-kormányzati intézmények tárgyalópartnernek tekintik őket. A demokratikus politikai rendszerek fejlődésének kettős tendenciája tehát egyrészt a politikai közép gyors előretörése az állam és a civil társadalom klasszikus kettőse közötti terepen, másrészt ennek nyomán a társadalom politikai kapacitásának növekvő szerepe van a korábbi, pusztán állami kapacitással szemben. Ez a kettős tendencia – ami egyben a demokrácia minőségét is jelzi – egyre jobban felerősödik a modern demokrácia történetében és dominánssá válik a 21. század folyamán. Nyugaton sokan megfogalmazzák, hogy a mai globalizálódó társadalom legfontosabb rendezőelve nem a piac és nem is az állam, hanem a társadalmi közép a maga rendkívül sokrétű politikai szervezetrendszerével, mivel manapság már minden ember hálózati társadalomban, a középszintű intézmények és szervezetek sűrű, többszörös hálójában él. Ezzel a társadalomnak a szociális és a humán tőke bázisán kialakuló politikai kapacitása döntő tényezővé válik a nemzetközi versenyképességben és a fenntartható demokrácia létrehozásában.

A fejlett demokráciák össztársadalmi döntéshozatali folyamatának a közpolitika négy szakaszában három élesen elkülönült, mégis szervesen egymásra épülő részvételi szintje és szereplője van. Nevezetesen egyrészt a szélesebb civil társadalmat képviselő „véleményezők”, másrészt a társadalmi középben a szervezett intézményi partnerek – érdekszervezetek és egyéb érintett társadalmi szervezetek, a „tanácskozók”, harmadrészt pedig a különböző szinteken – jellemzően a nagypolitiká-

ban – intézményesített „döntéshozók”. A fejlett demokráciában a legalsó szint a *társadalmi vita*, amelynek az alkalmilag szervezett fórumai vagy médiafelületei mindenfajta vélemény becsatornázására, s egyben a közvélemény általános tájékoztatására és mozgósítására irányulnak. Az intézményi mellékszereplők ugyanis ebben a döntéshozatali folyamatban csak tanácskozási joggal vesznek részt, illetve a döntések előkészítésében meghallgatnak egy szélesebb kört is a társadalmi vitában. A civil társadalom alapszintjét is mozgósító általános társadalmi vita meglehetősen diffúz és a legkülönbözőbb vélemények kavarnak benne, de ez szükséges a demokratikus társadalom nyitottságához és újabb kezdeményezések-ötletek belépéséhez. A második szinten már irányított és *szervezett párbeszéd* folyik a legfőbb érintettekkel és az illetékes érdekszervezetekkel. Ez a konzultációs szint, avagy a hivatalos állásfoglalások szintje, amelynek már jogilag is rögzített szabályozási formái és határidői vannak, valamint sajátos útjai felfelé, a tanácskozási szintről a döntéshozatali szintre. Végül maga a formális döntéshozatali folyamat jogilag pontosan szabályozott minden részletében, amelyben a kijelölt *döntéshozók* hatásköre és részvétele törvényileg-jogszabályilag kidolgozott, beleértve a felelősségüket is.

A kaotikus demokráciában, az első szakaszban nincs legitim kezdeményező, csak kavargás és az üzleti-politikai erővonalak menti torzulás, a második szakaszban nincs a kormányzati ciklusokon átfelölő közpolitikai tervezés, a harmadik szakaszban nem történik meg a szakértők és az érintettek érdemi bevonása. Végül nem alakult ki a közpolitikai intézetek átfogó rendszere inkább csak kisebb szakértői csoportok szerveződnek, mintegy a civil társadalom felső, professzionális rétegeként. A demokrácia kiüresedése tehát a leginkább a közpolitikai folyamatban mutatkozik meg, annak álságos jellegében és felülről vezéreltségében. Megközelíthető ez a kérdés az elit inkompetenciája oldaláról is, ami fokozatosan az elit impotenciájává alakult át. A széles értelemben vett elitnek sem a politikai, sem a közpoliti-

kai fejlesztési irányról, stratégiáról nem volt elképzelése, mert az uniós modernizációs narratíva mentén a pozitív kényszerpályában gondolkodott, és nem az ország-specifikus felzárkózásban.

Ezért a balliberális elit már a globális válság kitörése előtt elvesztette a politikai és közpolitikai folyamatok irányítását. Kitört az „alkotmányos anarchia”, mert nem jött létre a többszintű kormányzás és a többdimenziós kormányzás együttes szabályozása, viszont fokozatosan kibontakozott a politikai válság, mint a politikai szféra, az intézmények és mozgalmak, az elitek és teóriák együttes válsága. Az elitek növekvő része komprádor ellité vált, szoros kapcsolatban a multikkal, és a függő fejlődés irányába vitte az országot, ami a Fidesz-rezsim idején átváltott zsákutcás történetbe. A közszolgáltatások romlása már 2010 előtt megkezdődött, akárcsak az incselkedés a magánszolgáltatásokkal, abban a reményben, hogy az állam egyre több közszolgáltatásból menekülhet ki, s ez a tendencia is a Fidesz-kormány regnálása alatt teljesedett ki. Egészében véve az első húsz év nem a részvételi-közeleti demokrácia irányába sodorta a fejlődést egy nagy történelmi korrekcióval, hiszen maguk a demokratikus erők jártatták le magukat, és nem alakították ki a saját narratívájukat és hegemoniáját, így aztán az antidemokratikus irány és a nacionalista populizmus kerekedett felül. A magyar politikai nyelvben nem alakult ki „tisztá beszéd”, amit manapság folytatni lehetne. A közélet csak dadogott a politikáról, mert a hiányzó társadalmi és politikai közép miatt hiányoznak hozzá a megfelelő szavak és gondolatok.

A politikai rendszer madártávlatból: a magyar pártrendszer társadalomtörténete

A hármas társadalmi-gazdasági válság a politikában a tetőszint kiépítése, a politikai közép vajúdásának fájdalmas időszak és a demokratikus rend összeomlása szakaszaiban jelenik

meg. Az első két szakasz adja a kaotikus demokrácia időszakát, míg a harmadik, a bársonyos diktatúra már a következő fejezetben kerül teljes bemutatásra a civilizációs válság körképével. Magyarországon a demokratikus politikai tetőszint kialakulása korábban kezdődött és gyorsabban ment végbe, mint másutt, a régió más országaiban, ugyanakkor hamarabb meg is ropant 2006 körül és került súlyos válságba a kétezres évek végén. A nyolcvanas évek előzményeit itt nincs módunk felidézni, de az bizonyos, hogy a tárgyalásos átmenet is csak a politikai tetőszint kialakításáról szólt, legalábbis időlegesen, nemzeti konszenzussal. Beindult a szabad választások rendszere, és azóta is négyévenként, pontos ciklusokban zajlanak a választások, ami szintén meglehetősen egyedülálló az új európai demokráciákban. Ami a szabad választásoknál azonban kezdettől fogva gyanús, az maga a magyar fordítás és ferdítés, hiszen az angol eredetiben a „free and fair” szerepel, s éppen a „fair” jelleggel van súlyosbodó probléma. A „szabad” jelző ugyanis voltaképpen csak magának a választásnak a formai lebonyolítására vonatkozik, míg a „fair” annak teljes társadalmi és politikai környezetére, ami elejétől fogva sérült, s végül napjainkban annyira tönkrement, hogy már kikezdte a formális lebonyolítás korrekt jogi szabályait is.

Mindenesetre a legalitás (a jogi szabályszerűség) és a legitimitás (az össztársadalmi elfogadottság) a kezdetektől fogva elvált egymástól. A kilencvenes évek elején még abban lehetett reménykedni, hogy közelítenek egymáshoz, de a kétezres évek végére kiderült, hogy már végzetes ellentmondásba kerültek egymással. A kilencvenes évek, a türelmes évtized után a kétezres években már feltört az elégedetlenség, 2006-ban erőszakos formákat is öltött, s aztán az új demokrácia épületében 2010-ben beomlott a tető. A tartalmi-fenntartható európaizálás és demokratizálás helyett csupán formális-jogi európaizálásra és demokratizálásra került sor, ami a leginkább a pártok történetén át elemezhető, mert az új demokratikus rendszer

kiépítésében ők voltak a történet főszereplői, és a folyamat fő ágenseként ők játszottak közvetlenül is lényeges szerepet a csökkent-csökkenyes, intézményhiányos demokrácia kialakulásában. A nyugati álm a formális nagy intézményi struktúrák mágikus erejéről, amelyek elindítják a valódi intézmények kiépülését „lefelé”, nemcsak a civil társadalom szintjén, hanem a politikai középben is, csúfos kudarcot vallott. A figyelem nem fordult eléggé a politikai közép felé, a hiányzó közép struktúráis gyengeséggé vált, ezért nem véletlen, hogy nem történt meg a nyugatias átmenet a kormányzatról a kormányzásra a kaotikus demokrácia két évtizedes történetében.

A kiindulóponton, a nyolcvanas évek végén a kialakuló magyar pártrendszer példaszerű volt az új demokráciákban, és a kétezres évek vége felé már minden elemző a magyar pártrendszer konszolidációjáról értekezett. Nem is minden alap nélkül, hiszen a felszínen minden tüneményesen alakult. Egyrészt a magyar pártrendszer már eleve kevés parlamenti párttal indult, és a számuk tovább csökkent, vagyis a pártrendszer nem volt szélaprózódott. Másrészt a korábbi mozgalmi pártok gyorsan intézményesültek és európaizálódtak annyiban is, hogy betagozódtak az uniós pártrendszerekbe. Harmadrészt a pártok választói tábora és támogatottságuk is stabilizálódott, azaz az „illékonyosság”, a választói turizmus lecsökkent az 1994-es 29%-ról a 2006-os 9%-ra.

Aztán 2010-ben mégis összeomlott ez a látszólag szép építmény. Valójában az utóbbi évtizedekben Magyarországon két pártrendszer alakult ki és váltotta egymást a „kritikus választások” révén. Ez voltaképpen valamennyi kelet-közép-európai országra jellemző, de a váltás a két pártrendszer között a legmarkánsabban hazánkban játszódott le 2010-ben. A kritikus választásokat az jellemzi, hogy először is éles ideológiai-kulturális váltás zajlik le, új ügyek és értékek kerülnek előtérbe, amit a narratívák váltásaként már említettünk. Másodjára megváltozik a társadalom szerkezete, mert teljesen végbemegy a mélyen

konfliktusos átmenet a piacgazdaságra és az ipari társadalomról a szolgáltató társadalomra. Harmadjára új politikai képlet lép be, amit az EU-fóriáról az euroszkeptizizmusba, a puha populizmusról a kemény populizmusra való átmenetként mutat-hatunk be, s ez radikálisan megváltoztatja a bal- és jobboldali pártok erőviszonyait is.

Közelebbről nézvést, az első pártrendszerben valójában a pártok politikailag ugyan erősek, de szociálisan gyengék voltak, így érte el nagy részüket az összeomlás. A pártok a politikai rendszer kizárólagos – vagy legalábbis domináns – szereplői voltak; ezt túlpártosodásnak neveztem el a kilencvenes évek elején. Ugyanakkor a pártok gyenge lábakon álltak társadalmilag: volt „fejük”, de nem volt „testük”, azaz voltak nagyhatalmú vezetőik, de alig volt tagságuk, és gyenge volt a társadalmi bázisuk. Paradox módon „kislétszámú tömegpártok” voltak, mert modelljükben hasonlítottak a többszázazres nyugati tömegpártokra, de a 30 ezres tagság környékét az MSZP és a Fidesz is csak a virágkorában érte el, a többiek legfeljebb ezres nagyságrendű tagságot tudtak toborozni. Az ilyen pártokat káder-pártoknak szokás nevezni, amelyeknek jóformán csak arra van tagságuk, hogy a politikai rendszer különböző szintjein a nekik járó hatalmi pozíciókat el tudják foglalni. Ezért az államigazgatásban dúlt a párt-patronázs elve, és minden kormányváltásnál alapos politikai tisztogatást hajtottak végre. A pártok maguk is hierarchikusan épültek fel, nem jött létre a belső párt-demokrácia stabil és dinamikus rendszere, sokkal inkább a frakciók és az érdekszövetségek összecsapásai intézményesültek, így a szigorú vezetés ellenére a pártok belülről többnyire mélységesen megosztottak voltak, és történetüket a pártszakadások sorozata kísérte végig.

A pártok anyagi háttere rendkívül gyenge volt, és kezdettől fogva az állami támogatásra épült, hiszen a párttagságból adódó tagdíjak a költségeik töredékét sem fedezték. Így a pártoknak maguknak is csak csökkenyes intézményrendszerük volt,

e tekintetben sem emlékeztettek a nyugati pártokra, amelyek kiterjedt társadalmi és politikai intézményrendszert hoztak létre maguk körül. A nyugati pártok szoros kapcsolatot tartanak a profiljuknak megfelelő érdekszervezetekkel, de tagságuk egész életvitelét igyekeznek átfogni a kulturális és sportrendezvényekkel és szervezetekkel. Mégis főleg azt kell megemlíteni, hogy a nyugatiak széles alapítványi rendszerrel, s benne jól szervezett szakértői hálózattal rendelkeznek, amelynek révén valamilyeni kurrens politikai és közpolitikai kérdésben tudják hallatni a hangjukat. A hazai pártok viszont bénák és vakok voltak: nem tudtak rendszeresen tömegeket mozgósítani az álláspontjuk mellett a vitatott kérdésekben, mert jól képzett szakértői gárdák hiányában nem volt jól kidolgozott, „látható”, érdemi álláspontjuk a közpolitikai vitákban. Ezért ellenzéki helyzetből jórészt csak improvizáltak, és csak akkor léptek be a szakértői apparátusok mögéjük, amikor kormányon voltak.

A mély kontraszt a nyugati és a „keleti” pártok között az Unióban mindannyiszor fájoan jelentkezett, amikor a pártcsaládok a nemzetközi konferenciákon találkoztak, s a „keletiek”, az új tagállamok politikusai és szakértői nem voltak képesek a saját régiójuk és országuk sajátos problémáinak érdemi bemutatására és érdekképviselésére. Stratégiaileg és közpolitikailag többnyire csak a Néma Leventét alakították, ami jelentősen közrejátszott abban, hogy hiányos volt az érdekképviselésük az EU-ban is, és nem tárultak fel a sajátos problémáik. Ez persze nem zárja ki azt, hogy az új tagállamok pártjainak is voltak kimagasló képességű szakértőik, de intézményesen és rendszeresen sem politikailag, sem közpolitikailag nem voltak felkészülve a tagállami és regionális érdekeik és értékeik adekvát képviselésére. A magyar pártok tulajdonképpen eredendően is inkább kulturális, „törzsi” táborok voltak, a 20. századi eltérő kulturális hagyományok terheit cipelve.

Az ipari társadalomról a posztipari, szolgáltató társadalomra való átmenet során a pártok szervező elve még jobban

eltolódott a társadalmi háttérrel a kulturális megoszlás felé. A kilencvenes évek közepére kialakult két nagy kulturális „tábor”, a narratívákba foglalt „törzsi ellentétekkel”, és mindjobban a párbeszéd szinte teljes hiányával a két tábor között. Ezzel a baloldal és a jobboldal fogalma a politikában és a társadalmi életben gellert kapott, egészen más értelmet nyert, mint Nyugaton. A baloldal egyre erőteljesebben összekapcsolódott a nyugatias tévedésben leegyszerűsített, a könnyű álomban megélt európaizációs projekttel, míg a jobboldal már a kétezres években kifejlesztette a nyugat-ellenesség különféle variációit, amit rendszerint a puha és a kemény euroszepticismus kategóriáiban foglalnak össze.

Mindent összevetve – és a nyugati pártokat tekintve modellnek – a magyar pártok nem voltak igazi pártok és nem is váltak valódi pártokká a kaotikus demokrácia két évtizede alatt. Végbement tehát a pártok társadalomtörténetében a külső és belső európaizálás teljes szétválása és szembekerülése. A nyugati típusú pártok helyett új, furcsa képződmények jöttek létre, amelyek szinte az abszurditásig kitégítették a párt fogalmát, mert negatív informális hálózatokkal kiterjeszkedtek a társadalom minden területére. A nagyobb pártok egyenesen „gólem-pártokká”, nagyhatalmú és átfogó társadalmi-politikai szerveződésekkel változtak, amelyeknek a párt csak a politikai megjelenése, de tevékenységének nagy része az informális szférában és szerveződésekben, a nyilvánosságtól elzárva zajlik.

A pártok és kormányok látványos története azonban nem önmagában, „a politika felhőrégiói” miatt fontos, hanem struktúraképző, az egész társadalmi és politikai szerkezetet formáló szerepe révén. A média többnyire beleszédült a politikai szereplők mindennapos teendőibe, és csak vizet gereblyéz a mindennapi politikai kavargások leírásával, ezért a közvélemény szeme elől eltűnnek azok a mély változások, amelyek deficitésre formálták a háromszintes politikai rendszer egészét. A társadalmi kapacitás hiányában, a gyenge politikai

kapacitás torzító hatása alatt épült ki a perverz privatizációval az egész piacgazdaság, és később sem épült „kínai nagy fal” a gazdaság és a politika közé, ezért mindinkább az üzleti és politikai körök összefonódására alapuló társadalmi hálózatok jöttek létre a parazita osztály gazdasági és politikai uralmának fenntartására. Ez a „haveri kapitalizmus” a mély társadalmi polarizáció elszabadulásával gazdasági tényezőként, a nemzetközi versenyképesség romlásaként is megbosszulta magát, és végül is társadalmi zsákutcahoz, civilizációs válsághoz vezetett.

A perverz privatizációt a perverz társadalmi-gazdasági és politikai átalakulás követte, hiszen a két évtized társadalomtörténetében a nyugati modellhez képest minden eltorzult. Kívülről másnak látszik, mint ami valójában, így a pártok is pártnak látszanak, valójában gyakran inkább közös üzleti-politikai vállalkozások. Éles ellentétben a pártrendszer polarizálódásával, a kialakuló „kétpártrendszerrel”, a társadalmilag és financiálisan oly gyenge pártok mindkét oldalon úgymond nyitottak voltak a gazdaság felé. Egy bővebb kifejtésben itt lehetne és kellene a perverz privatizáció folyamatát felidézni, de az mindenképpen világos, hogy a politikai, avagy kapcsolati tőke már a piacgazdaságra való átmenetben fontos szerepet játszott, ami a pártrendszer megszilárdulásával nem szűnt meg, hanem csak rendezettebb keretek közé került. Kezdetből fogva összefonódott a gazdaság és a politika, és ezt a kapcsolatrendszert mindkét oldalon a meggazdagodás fő forrásának, a kialakuló társadalmi rend főútjának tekintették, tisztelet a ritka kivételnek.

A pártok – és általában a politikai szerveződések – társadalomtörténetében párhuzamosan és egymást kiegészítően tehát két fő szervezési elv figyelhető meg. Egyfelől a pártok „hibridizálódása”, azaz a politika és a gazdaság szoros összefonódása, másfelől az oligarchizálódás, az informális gazdasági-politikai hálózatok kialakulása az oligarchákkal a hálózatok csomópontjában. A gazdaság és politika először alkalmi, majd intézményes összekapcsolódásával informális érdekszövetségek jöttek

létre, amelyek szoros és tartós hálózatokká váltak, a kétezres években még csak kölyökigarchákkal a pártok mögött, akik a 2010-es évtizedben már valódi, nagyhatalmú oligarchákká léptek elő. A két folyamat – a pártok üzleti érdekeltségei a negatív informális hálózatok kialakulásával és az oligarchák kiemelkedése – párhuzamosan, sokszor nehezen elkülöníthetően zajlott, s már a perverz privatizáció során megszabta, később pedig negatív informális intézményekkel kiépítette a nagypolitikáról leágazó, a nyugat-európaítól radikálisan eltérő politikai közép negatív erővonalait.

Ennek a társadalmi-politikai szerveződésnek a kelet-közép-európai régióban két típusa van, a politika-centrikus és a gazdaság-centrikus. Az egyikben a politikusok szervezik és uralják a negatív informális hálózatot, miközben az oligarchák a háttérben maradnak, a másikban a gazdasági szereplők dominálnak és az oligarchák közvetlenül is belépnek a politikai életbe. Nyilvánvalóan Magyarországon és Lengyelországban a politika-centrikus modell alakult ki, Csehországban pedig a gazdaság-centrikus, és Szlovákia is ehhez a modellhez van közelebb. Ez azt is jelenti, hogy a 2010-es évtizedben az első modell szerint az állam nyíltan beállt a tradicionalista-nacionalista narratíva mögé, míg a második modellben lebegtetik a kérdést, a hatalomra jutó oligarchák kevésbé törődnek a történelmi narratívákkal, mint a gazdasági és politikai hatalom gyakorlatias összekapcsolásával.

Ez a megközelítés már elhelyezi a magyar politikai fejlődést a kelet-közép-európai régióban, és markánsan kifejezi azt a sajátosságát, hogy nálunk a rendszerváltáshoz vezető politikai válság korábban kezdődött, mint másutt, s ennek megfelelően a kaotikus demokrácia válsága is a leghamarabb jelentkezett. 2006-ban már igen súlyos volt a társadalmi-gazdasági válság, kontraproduktív módon megszorító intézkedések rendszere került bevezetésre, ami drasztikusan lelassította a gazdasági növekedést, és tovább súlyosbította a válságot. Még erőtelje-

sebben jelentkezett azonban a politikai válság, illetve annak ugyancsak kontraproduktív módon való félrekezelése. Tóth István György megfogalmazása szerint „A 2006-os újrázást követő irányvesztett, kapkodó és a gazdasági válságra egyre rosszabb válaszokat adó szocialista–liberális politikai kormányzás tovább mélyítette a politikai rendszer legitimitási válságát, felszínre hozva két kifejezetten protestpártot, de ezzel együtt is biztosítva az akkorra már a szocialista–liberális oldal esküdt ellenségeként fellépő Fidesz–KDNP számára a parlamenti kétharmadot.” (Heti Válasz, 2018. január 11., 33. oldal)

A gazdasági-társadalmi visszaesés fősodrán túl tehát a bal-liberális kormányok rossz politikai válságkezelése és a mélyülő politikai válság – amit többnyire leegyszerűsítve csak az „őszödi beszéd” hatásaként emlegetnek – erősen közrejátszott abban, hogy Magyarországon elsőként és mindmáig a legmélyebben játszódtott le a rendszer-visszaváltás. Ehhez persze kellett a másik főszereplő is. A Fidesz a gölem-párt klasszikus esete, amelynek színrelépése már a kilencvenes években magában hordozta a rendszerváltás visszafordításának negatív dinamikáját, bár végül a modell teljes győzelméhez az egyre erőteljesebb tévútra sodródással, a válsággal szembeni ellenálló-képesség hiányával, és végül a látványos gazdasági összeomlással a globális válság adta meg az utolsó lökést.

II.

TÁVOLODÁS EURÓPÁTÓL

II/1. A parazita állam és az új politikai osztály Magyarországon

A bársonyos diktatúra kiépítése, avagy a homlokzat-demokrácia látszatvilága

A 2010-es fordulat, a borzalmak éve után rögzös úton jutottunk el a demokrácia válságától a civilizációs válságig, vagyis a gazdaság, a társadalom és a politika együttes válsága bele-torkollott a civilizációs válságba. Ezzel az abszolút és relatív civilizációs deficit kiindulópontjából a formális és tartalmi európaizálás kontrasztjának szakasza után eljutottunk a de-európaizációs és de-demokratizációs szakaszba. Tágabb értelemben véve, az első szakaszban, a kilencvenes években már elveszett a társadalmi biztonság, a második szakaszban, a kétezres években a politikai biztonság, és végül a harmadik szakaszban, a 2010-es években a civilizációs biztonság is. Ez utóbbi jelenti az európai életmód teljes válságát Magyarországon. A társadalmi biztonság a szociális háló kiterjesztését igényelte volna, a politikai biztonság pedig a részvételi demokrácia kialakítását, végül a civilizációs biztonság az európai kulturális alapértékek biztonsága kellett volna legyen. A második rész tehát a *Távolo-dás Európától* címet viseli, amelyben először röviden át kell tekintenünk a Fidesz-rezsim országdúlását mint politikai hatalomátvételt a társadalom és a gazdaság felett, hogy felmutathassuk a következő fejezetben a negatív hatások összegeződését

a civilizációs válság felpörgésében és a „decivilizációs folyamat” felgyorsulásában. A pokoljárás jelenlegi évtizede tehát nem egyszerűen a politika válsága, ahogy sokan vélik, még csak nem is pusztán a gazdaság és a társadalom válsága, hanem egyenesen civilizációs válsággá mélyült. A közszolgáltatások korábbi elhanyagolása és félrekezelése helyett ugyanis azok tudatos, drasztikus csökkentése és ellehetetlenítése következett be, vagyis a „politikai” válság egyben „közpolitikai” válságként is megjelent, ami együttesen meghozta a civilizációs válságot.

A Fidesz-rezsim lényege mindhárom Orbán-kormány idején a politikai kormányzás, azaz a politikai hatalom megszerzése és megtartása. A közpolitikai kormányzás mint a konkrét szakpolitikai ügyek vitele és koordinálása legfeljebb másodlagos tényező volt, és csak a politikai hatalom fenntartásának eszközeként szolgált. A Fidesz már a kilencvenes években szervesen összekapcsolta a politika, a gazdaság és a média nagy társadalmi alrendszeit, és ezzel indította el az első Orbán-kormányt már 1998-ban is. Így a politikai kormányzást kiegészíti egyfelől az üzleti-politikai kapcsolatok hálózatán és a klientúra kiépítésén alapuló „vállalati kormányzás”, másfelől a politikai marketing csúcsra járatásán, a szelíd, verbális-kommunikációs erőszakon keresztüli hatalomgyakorláson alapuló médiakormányzás. Ezt a hármasságot igyekszik ez a fejezet feltárni. A Fidesz uralmát a politikai voluntarizmus szárnyalása, de egyben hűvös pragmatizmus is jellemzi, hiszen a tárgyalásos demokrácia ellentétéként nem ismernek lehetetlent az erőből végrehajtott politikai akciók terén, de nem elvek és értékek, hanem pillanatnyi érdekek és lehetőségek mentén, vagyis teljesen elvtelenül politizálnak, és ha nagy ellenállásba ütköznek, azonnal visszavonulnak.

A magyar demokratikus közéletben 2010 óta folyik a vita, hogyan nevezzük a Fidesz hatalomátvétele után kialakult rendszert. Kezdetben a demokrácia különböző megszorító jelzőket kapott, főleg a hibrid demokrácia kifejezés terjedt el, amely-

ben úgymond a demokrácia és a diktatúra elemei együttesen jelentkeznek. Aztán a demokrácia válsága annyira elmélyült és nyilvánvalóvá vált, hogy a fideszes politikai rendszer megnevezésére végképp alkalmatlanná vált, ezért az autokrácia, avagy magyarosan az önkényuralom kifejezés terjedt el, tulajdonképpen jogosan. Ám a magam részéről azért javasolom a bársonyos diktatúra és a homlokszát-demokrácia – mint „lát-szát-demokrácia” – kettős elnevezést, mert ezek két oldalról, jobbra az informális és a formális intézmények felől, együttesen kiemelik az új politikai rendszer kettős természetét.

Egyfelől, a külső és belső legitimitás, avagy nemzetközi és belföldi elfogadottság okán – meg az uniós jogi követelmények miatt is – fenn kellett tartani a demokrácia látszatát, a demokratikus intézmények paravánjait, élükön biodíszletként a pártkatonákkal mint látszólag független vezetőikkel. Másfelől, a diktatúra nyers, közvetlen vagy közvetett erőszakra („hard power”) épített formái Európában már elavultak, viszont helyettük kínálkoztak a média révén a közvélemény feletti uralomra mint verbális-szimbolikus erőszakra épített szelídebb formái, amit Adam Michnik – Václav Havel „bársonyos forradalmának” jelzőjét kikölcsönözve – bársonyos diktatúrának nevezett el. Ez a kifejezés szerintem találó, s a tekintetben is alkalmas, hogy követi a közép-európai tradíciókat. A nemzetközi sajtót is bejárták hasonló kifejezések a környékünkön kialakult újmódi diktatúrákról, amelyek manapság „vasököl” helyett „kesztyűs kézzel”, a média puha erőszakával, netán droghatásával tartják fenn az uralmukat.

Az alábbiakban ezért megpróbáljuk bemutatni egyrészt a demokrácia leépítésének és kiüresítésének, „foglyul ejtésének” folyamatát, vagyis a homlokszát-demokrácia kialakítását, másrészt a bársonyos diktatúra sajátos rendszerét, intézményi és médiavilágát, s azok működését.

A nemzetközi politikatudományban sokáig csak a formális, jogilag keményen szabályozott intézményekkel

foglalkoztak, majd a fejlett, konszolidált demokráciák leírásában is egyre nagyobb figyelemmel fordultak az informális, a puha jogok és a szokásjogok által szabályozott, „kulturális” intézmények felé. Amint az elmúlt évtizedekben kiderült, a kelet-közép-európai térségben a demokrácia fokozódó válsága során a kiürített demokrácia formális, „jogi” intézményei mellett a bársonyos diktatúrák kialakulásában különösen fontos szerepet játszanak az informális, „kulturális” intézmények, úgyhogy röviden mindkét oldalt fel kell tárnunk az elemzésben.

A Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER) új típusú diktatúra, ami számos politikai innovációt tartalmaz, ezért jellemzésére nehezen lehet fogalmakat találni, de annyi jó előre elmondható, hogy Orwell szégyellné magát, hogy ilyen gyenge volt a fantáziája, bár a lényegét eltalálta, mert a fideszes látszatvilágban minden pont az ellenkezőjét jelenti annak, ami az eredeti jelentése, például a szabad sajtó az jelenti, hogy kormányzati média-diktatúra, avagy „a megvédjük a nyugdíjakat” azt jelenti, hogy elvesszük a nyugdíj-megtakarításokat. Az új rendszer konszolidációja azonban éppen a saját belső természete miatt nem mehet végbe, mivel a konszolidációs törekvések egyben dekonszolidációs folyamatokat is generálnak. A kormánynak belső és külső ellenségképre, állandó társadalmi-politikai konfliktusokra van szüksége a fennmaradáshoz, amivel maga teremti meg a saját külső korlátját is az Unióval való állandó konfrontáció révén. Ezért érdemben, valójában megszűnik maga a külpolitika is, csak a belpolitika szolgálóként létezik, hiszen minden külpolitikai akció és retorika csak a belpolitikai hatáskörében, a bársonyos diktatúra belső stabilizációs és mobilizációs igénye oldaláról értelmezhető.

Politikai kormányzás: a demokrácia kiüresítése, avagy távolodás Európától

A kormányváltás első évében a Fidesz „alkotmányos puccsot” hajtott végre, és a kétharmados többségét kihasználva lényegében az egész politikai rendszert átalakította a döntő pontokon. A teljes átalakításhoz az Orbán-kormányok a továbbiakban, 2010 után pontos menetrendet követtek a demokrácia lerombolására és az uniós konfrontációra, s ezzel megtörtént a korábbi puha populizmusról a kemény populizmusra való átváltás is. A „borzalmas év”, 2010 után lejátszódott a politikai rendszer radikális átalakítása három lépcsőben, amelyek lényegében megfelelnek a háromszintű politikai rendszer szintjeinek. Fenn, a menetrend legelején lejátszódott az alkotmányos intézmények foglyul ejtése, a jogállamiságnak mint a „fékek és ellensúlyok rendszerének” a felszámolása, az igazságszolgáltatás ostroma és felülről való elfoglalása; ezt követte a politikai közép mint a középszintű közvetítő intézmények szinte teljes kikapcsolása, s ezzel a társadalom radikális depolitizálása; és végül az alapszinten a civil társadalom gyarmatosítása, az emberek hétköznapijai és magánélete elleni támadás. A politikai rendszer átalakításával párhuzamosan futott a politikai osztály színrelépése és a demokratikus média kiszorítása, a vállalati és a médiakormányzás kialakítása. Hiszen a bársonyos diktatúra lényege az, hogy a materiális erőszakot felváltja egyfelől a gazdasági vagy pénzügyi, másfelől a „verbális” vagy kulturális erőszak, a hard power a soft power az új antidemokratikus rendszer kialakításában és stabilizálásában.

Már az első kormányciklus elején megszülettek ugyan a legfontosabb törvények a politikai rendszer mindhárom szintjén, de a teljes területfoglalás ezeken a szinteken mindkét kormányzati ciklusra elhúzódott. A demokrácia lebontása és kiüresítése szükségképpen felülről kezdődött meg, az új alkotmánnyal és a nagy alkotmányos intézmények – Alkotmánybíróság,

Ügyészség, Állami Számvevőszék és mások – elfoglalásával, illetve a hatáskörük átalakításával, ahogy az Alkotmánybíróság hatáskörének csonkolása és az Ügyészség tényleges hatalmának kiterjesztése esetében történt. Az államgépezet teljes kisajátítása magának a parlamentnek a teljes kontrolljával és a többségi demokrácia automatizmusainak kialakításával történt meg. Kevésbé volt látványos a többlépcsős, ámde radikális depolitizálás a politikai középben, a közvetítő intézmények kiiktatása, a területfoglalás fokozatos kiszélesítése. Az eredmény az állintézmények létrehozása, beleértve az önkormányzati rendszer lényegi kiiktatását, amellyel teljessé vált a csak önmagával tárgyaló kormányzat látszatvilága közepén is. A civil társadalom gyarmatosítása még ennél is hosszadalmasabb folyamat volt, a második kormányzati ciklus végéig elhúzódott, akárcsak az egyes társadalmi alrendszerek feletti kontroll kialakítása. De fokozatosan megtörtént a teljes oktatási rendszer birtokbavétele, a művészeti-kulturális életbe való durva beavatkozás a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) és a Kárpát-medencei Tehetség-gondozó Nonprofit Kft. (KMTG) dominanciájával, s egyáltalában a szellemi élet lebénítása, szoros összhangban a média feletti uralom átvételével a ciklus végén, a 2018-as választások előtt.

Az összkép egy „kivételes állapot” kialakítását mutatja, volta- képpen az egész 2010 utáni szakaszban arra törekednek – 2015 után a terrorizmus veszélye ürügyén jogilag is –, hogy a kormányzatnak közvetlen kontrollja, éles beavatkozási lehetősége legyen a társadalom minden területén, súrolva a magánélet, a civil és politikai alapjogok területét is. Antal Attila *A populista demokrácia természete* című könyvében (2017: 194.) leve- zeti Carl Schmitt és Giorgio Agamben nyomán a kivételesség állandóságát a bársonyos diktatúrában. Antal szerint „Az Orbán-kormányok 2010 óta folyamatosan kivételes állapotban tartják Magyarországot, válaszreakcióként arra, hogy a libe- rális demokrácia nem tudta a válságokat kezelni, a (radikális) jobboldali populizmus pedig csak válságban tud létezni: vagy-

is a válság és a kivételes állapot vége egyet jelentene a populis- ta jobboldal, tulajdonképpen magának a politikának a végével.”

A hatodik alkotmánymódosítás (2016. június 14.) a terror- veszélyre hivatkozva vezet be különleges jogrendet, de a tör- vénygyár működtetésével a bársonyos diktatúra mindvégig egyfajta különleges jogrendet működtetett, amelyben a kor- mány voltaképpen a törvények felett állt. Az egész jogrendszert átalakította, a jogállamiságot bohózzá változtatta, hiszen min- den eleve jogos és törvényes, amit a kormány csinál, mert a tör- vény csak eszköz a jogtalanságra és a joggal való visszaélésre. De ez sem elég, a valódi döntések az informális intézmények- ben születnek, és a döntési piramis tetején, ahogy a diktatúrák- ban ez illik, egyszemélyi uralom van. Bizánci rendszer alakult ki, amelyben az uralkodó akarata a törvény, s ezzel voltaképpen összeomlott az egész formalizált jogrendszer, mert nincs előre- láthatóság és jogbiztonság egyetlen társadalmi szférában sem. A Fidesz nyolc éven át politikai balettet táncolt, átlendült a for- mális rendszerből az informálisba és viszont. Ám végül is az informális rendszer vált dominánssá a bársonyos diktatúrában, ahogy a Fidesz mint párt maga is egy informális hálózattá, üzle- ti-politikai szervezetté, gigantikus vállalatná vált. Ám már a for- mális intézményrendszer átalakítása, a demokrácia teljes foglyul ejtése éles konfliktushoz vezetett az EU-val, ennek bemutatá- sa után térhetünk át a negatív informális intézmények és a kli- entúrahálózatok tanulmányozására.

Az Európai Unió az új tagállamok jogkövető magatartá- sára számított az európai integráció folyamatában, nem volt felkészülve a sorozatos és mély jogsértésekre, ezért mindmá- ig nem rendelkezik azzal az eszközrendszerrel, amelyekkel ki tudná kényszeríteni az uniós szabályok végrehajtását és az európai értékek tiszteletben tartását. Ez a konfliktus a 2010- es évtizedben jelentős részben Magyarországról szól, mikor az Orbán-kormány egy tudatos stratégia mentén végrehajtot- ta a jogállamiság leépítését, amit az EU intézményei és vezetői

jórészt tehetetlenül szemléltek. A tehetetlenkedés következtében a kór gyors terjedésnek indult, manapság a konfliktus már erősebb Lengyelország esetében, de más új tagállamok is lengetik a „szabadságharc” zászlaját és mantrázzák a nemzeti szuverenitás demagógiáját a nativista-populista elitök önvédelmének szellemében. Ám az EU most válaszáért áll, a globális válságkezelésből csak előre, a fokozottabb integráció irányába tud kitörni, ezért a következő években elkerülhetetlenül szembe kell néznie a konfliktusrendezéssel.

A 2010-es évtized elején mindkét vonatkozásban kibomlott a konfliktus, és ez meg is fogalmazódott Barroso 2012-es és 2013-as Üzeneteiben („State of the Union”), az Orbán-kormány országdúlása nyomán egész konkrétan Magyarország vonatkozásában. A mélyülő konfliktus elérte az Európai Parlamentet is, az idehaza is jól ismert és sokszor méltatott Tavares-jelentés formájában. Ez a 2013. július 3-án elfogadott jelentés az Orbán-kormány által az európai főútvonalról eltérített Magyarország súlyos problémáit összeurópai szinten kezeli, és egy „koppenhágai bizottság” felállítását javasolja. Ez a Bizottság arra hivatott, hogy valamennyi tagállam esetében megvizsgálja, hogy az adott tagállam betartja-e az uniós szabályokat és értékeket, amelyeket a Lisszaboni Szerződés 2. cikkelye fogalmaz meg. A Tavares-jelentés egyértelműen azért született, mert a magyar kormány súlyosan megsértette az uniós szerződés 2. cikkelyének előírásait, de a jelentés ezt uniós szinten, minden tagállamra vonatkoztatva közelítette meg, már csak azért is, mert kisebb mértékben hasonló jogsértések más új tagállamban is előfordultak. Az Európai Parlament erőteljes kezdeményezése után, valamint Barroso és Reding korábbi felvetései nyomán az Európai Bizottságban is felgyorsultak a folyamatok, amelyek lényegét a „rendszerszintű hiba” fogalmának bevezetésében és jogi érvényesítésében lehetne összefoglalni.

2013-ban az Európai Parlament megnyomta a vészcsengőt, és az Európai Bizottság felébredt a szokványos rutinjából, hiszen

kitűnt, hogy a kezében lévő jogi eszköz – a kötelezettségszegési eljárás – nem használ a rendetlenkedő új tagállamok súlyos jogsértései kezelésében. A Bizottság mint a Szerződés Öre lépés-kényszerbe került. A kötelezettségszegési eljárás ugyanis csak a közvetlenül uniósan szabályozott rendelkezésekre vonatkozott, és egy tárgyalási folyamatot tételezett fel a Bizottság és az adott tagállam között, de az Orbán-kormány súlyos jogsértései esetében egyik feltétel sem működött. Ez az eljárás voltaképpen a „Közös Piac őszentsége” szabályrendszerének betartására szolgál, ami szó szerint ezerszámsra alkalmazott jogi eszköz, hiszen minden tagország százával kap ilyen felszólítást a korrekcióra, amit a Bizottsággal való hosszabb-rövidebb tárgyalás után végrehajt. Csak illusztrációként, 2016 végén valamennyi tagállamnak tucatszámra volt lezárulatlan kötelezettségszegési eljárási ügye, s egyáltalán a szabályozások kiterjedésével és bonyolódásával az ügyek szaporodnak, a számuk 2015-höz képest 21%-kal növekedett.

A Közös Piac őszentségére való korlátozódással és ennek megfelelően a „lág” jogi eszközrendszerre való támaszkodással az Unió veszélyes útra tévedt, mert már a tömeges kötelezettségszegési eljárások is mutatják, hogy még ezek a „technikai” részletkérdések sem olyan egyszerűek. A többé-kevésbé konszenzuálisan elfogadott „piaci” szabályok is nagy késéssel és erős torzulásokkal válnak valósággá, így már a Közös Piacon is létrejön egy „hamis valóság”, ami még „technikai” rész kérdésekben is csak hosszabb távon közelít egy igazi valóság felé. Hát még az uniós értékek igen bonyolult kérdésében, amelyekben ugyan a „differenciált integráció” szellemében a tagállamoknak nagy mozgástere van a nemzeti hagyományoknak megfelelően, de a demokratikus rend brutális megsértése, amit az Orbán-kormány hajtott végre 2010 után, ebbe már semmiképpen se fér bele. Az Unió bizony erre a demokrácia-ellenes „szuverenista szabadságharcra” nem volt felkészülve, és azóta se találja a megoldást.

Igaz, a Bizottság már 2014-ben rájött arra, hogy a magyar kormány agresszív viselkedése a kötelezettségszegési eljárás jogi eszközeivel nem szabályozható, mert itt valóban „rendszerszintű hibáról” van szó, és a kormány nem is hajlandó érdemi párbeszédre a súlyos jogsértés korrekciójáról. Így született meg a Bizottság döntése 2014. március 11-én egy új jogi eszközről, ami a jogállamiság és a demokratikus rend lényegi megsértése ellen irányul. Ám ezt az új eljárást el kellett volna fogadtatnia az Unió Miniszteri Tanácsával, amelyben a tagállamok képviselői ülnek. A Miniszteri Tanács pedig felháborodva visszautasította a kezdeményezést, mondván, hogy az sérti a nemzeti szuverenitást. Mondanunk sem kell, hogy ebben is az angolok vitték a prímet, de erősen vitézkedtek ebben a szuverenista hadjáratban az Orbán-kormány képviselői is.

Ám 2014-ben még az uniós intézmények korábbi ütközéseinél is rosszabb dolog történt az Orbán-kormány Unió-ellenes „szabadságharcának” megállításában. Nevezetesen, hogy belépett az új Juncker-bizottság a sokirányú válság rendezésére irányuló tíz prioritásával, amelyeknek még a környékén se volt megtalálható a „rendszerszintű hibák” korrigálásának kérdése, és egyáltalán az új tagállamok sajátos problémáinak megoldása. Még inkább a magállamok ügyeinek rendezése és a Közös Piac őszentsége került előtérbe, és az Unió peremén ugráló kis közellenség megfékezése hivatalosan is háttérbe szorult, mert egy kis ország nagy problémái is eltörpülnek a nagy országok nagy problémái mögött. Juncker megpróbálta tréfásan kezelni a kérdést, rendetlenkedő kisfiúként fogadta és kedveskedve diktátornak nevezte Orbánt, akit a hazai szolgalelkű sajtója Európa új „erős embereként” ünnepelt. De a probléma ezzel még megmaradt, sőt növekedett is, mert Juncker nyilván nem ismerte azt a mondást, hogy „növeli, ki elfödi a bajt”. A „baj” ugyanis nemcsak Magyarországon növekedett, hiszen a fertőzés 2015 októberében elérte Lengyelországot is a Kaczyński vezette PiS párt választási győzelmével. Ami magyar méretekben határozott fel-

lépéssel talán még kezelhető lett volna, az lengyel méretekben – a román, szlovák és mostanság már a cseh populistákkal megerősítve – már szinte kezelhetetlennek bizonyult, de az euró körüli csatározásokba belebonyolódott Bizottság ezt későn vette észre, ezért még kapkodni is elfelejtett.

És akkor az Európai Parlament megint megnyomta a vészcsengőt. A Parlament 2016. október 23-án megint egy jelentős kezdeményezést tett, ami persze megint elhalt, de kijelölte a további fejlődés irányait, és ezzel emlékezetes marad az uniós intézmények történetében. A Tavares-jelentés folytatásaként, úgymond magasabb szinten, felvetődött a demokrácia, jogállamiság és az alapvető emberi jogok kérdése – angol rövidítéssel DRF -, mint az uniós tagság általános követelményrendszere. Sőt, a Parlament egyenesen azt javasolta, hogy szülessék az Unióban egy Szerződés éves jelentésekkel a DRF-ről, ami kizárná a kötelezettségszegési eljárás semmibevételét a rendszerszintű jogsértések esetében. A Juncker Bizottság 2017. február 17-én a konfliktuskerülés ékes bizonyítékaként elutasította a Parlament kezdeményezését, mivel attól tartott, hogy – a főbűnös Magyarországon és Lengyelországon kívül – számos más tagállam is érintve érezné magát kisebb-nagyobb ügyekben, és ebből nagy kalamajka kerekedne az Unióban. A Parlament tehát megint egyedül maradt a demokrácia hatékony védelmében, de az események peregtek tovább, s ha nem is a Bizottság szilárd elhatározása, de a magyar és lengyel kormány „hübrisze” tovább sodorta a fejleményeket.

Egészében véve 2017 tavaszáig a magállamok prioritásai és az uniós intézmények közötti éleződő konfliktusok következtében a jogállamiság megsértése elleni jogi eszközök csak finomultak, de „lágyak” maradtak, ahogy az uniós jogászok fogalmaznak. A Bizottság beszorult a kötelezettségszegési ügyek rutinjába és a komplex válságkezelés nehézségeibe, a Miniszterek Tanácsa pedig a nemzeti szuverenitás határainak védelmébe, és csak a demokrácia ügyét felvállaló Európai Parlament

vitte tovább a jogállamiság kérdését. A magyar kormány azonban buzgón folytatta az EU-ellenes hadjáratát, és 2015 októberétől az új lengyel kormány is lendületesen csatlakozott hozzá, s ezzel előtérbe került az eddig elhanyagolt, csak szimbolikus üzenetként értelmezett másik jogi eszköz, az úgynevezett 7. cikkely eljárás. Ez az eljárás a Lisszaboni Szerződés, avagy az Európai Unió Szerződés (EUSZ) 7. cikkelyén alapul, miszerint a jogállamiság súlyos megsértése a tagsági jogok – s bennük a tagállami szavazati jogok – felfüggesztésével jár, s mivel igen drasztikus következményei vannak, ezért nevezték el szimbolikusan nukleáris opciónak, hiszen úgy hat, mint egy atombomba.

Az Orbán-kormány 2016 őszi „Állítsuk meg Brüsszelt” kampánya verte ki a biztosítékot az Európai Néppártban (EPP), a Fidesz pártcsaládjában, amely a Fideszt mindeddig szövetségként védelmezte az uniós intézményekben és fórumokon. Az EPP elnöksége a 2017. április 29-i ülésén határozatot fogadott el, amelyben felszólítja Orbán Viktor miniszterelnököt az európai törvények és értékek tiszteletére. Ez a kemény üzenet nagy visszhangot váltott ki Európában, mert egyértelműen jelezte, hogy már a saját pártcsaládja is megelégedte a Fidesz EU-ellenes szégyenletes „szabadságharcát” és nacionalista–szociális populizmusát: „Az EPP elnöksége egy világos üzenetet küldött Orbán Viktor miniszterelnöknek és pártjának, a Fidesznek, hogy nem fogja eltérni az alapvető szabadságjogok korlátozását vagy a jogállamiság megsértését. (...) Az EPP ugyancsak világossá tette a magyar partnereinknek, hogy az »Állítsuk meg Brüsszelt« nemzeti konzultáció erőteljes EU-ellenes retorikája számunkra elfogadhatatlan. Az az állandó Európa-ellenes támadás, amit a Fidesz évek óta folytat, elérte azt a szintet, amelyet már nem tolerálhatunk.”

Még most is áll a bál, és egyre nagyobb konfliktus kavarog a jogállamiság súlyos megsértése körül. Több évre tekinthet vissza a Bizottság vitája az Orbán-kormány, amit egyik oldalról

a kötelezettségszegési mechanizmus hatástalan működtetése, a másik oldalról pedig indulatos politikai válaszok jellemeznek. De még keményebbnek látszik az ütésváltás 2016 januárja óta a Bizottság és a lengyel kormány között, hiszen a lengyel konfliktussal a Juncker-bizottság végre kezdi megérteni a helyzet súlyosságát. Már csak a jogállamiság sérelmére specializálódott jogászok tudják követni a formális kötelezettségszegési eljárás számos, egymást követő menetét, de a lényeg az, hogy a Bizottság és a Parlament viselkedésében radikális fordulat következett be, bár a Miniszterek Tanácsa továbbra is folytatni szeretné a témakörben elindított, semmitmondó évenkénti vitákat. 2017. május 17-én a magyar és 2017. július 19-én a lengyel kérdésben parlamenti kezdeményezés született a „nukleáris opció” elindításáról. Ez egy hosszú menetelés első lépése csupán, de jelzi, hogy az uniós intézmények és az európai közvélemény türelme már elfogyott, a magyar és a lengyel kormány Európa szégyenpadjára került.

Az első lépés (7.1. szakasz) azt jelenti, hogy a Parlament jogi bizottsága (LIBE) külön jelentést készít az Orbán kormány jogszétségeiről, ami az egész folyamat alapja és kiindulópontja arra, hogy aktiválják a 7. cikkelyes eljárást az Orbán-kormány szemben. Jelentéstevőnek 2017. július 12-én Judith Sargentini holland zöld képviselőnőt kérték fel, akinek a munkáját a többi frakciókból öt másik képviselőtársa segíti. A jelentés várhatóan a 2018 tavaszán készül el, de a súlyos kitételei az áprilisi választás idejére már elérhetőek lehetnek. Az eljárásnak sokkal nagyobb politikai, mint gyakorlati jelentősége van, hiszen hosszadalmas folyamatról van szó, tele intézményi akadályokkal. A jelentés alapján ugyanis a második lépésben (7.2. szakasz) a parlamentben kétharmados támogatás kell az eljárás jogi beindításához, míg a Miniszterek Tanácsa négyötödös többséggel fogadhatja el a parlamenti határozatot, s végül az Európai Tanács teljes konszenzussal dönthet az eljárásról, a tagsági jogok átmeneti felfüggesztéséről.

A nukleáris opció a jogászok számára is új, feltáratlan terület, folytatódik közöttük az értelmezések csatája. Többen hangsúlyozzák, hogy ha korábban nem is, de az Európai Tanácsban egyetlen állam vétője esetén is kudarccal végződhet az eljárás. A magyar kormány hivatalosan is bejelentette a várható vétőjét a lengyel ügyben, de a szakértők szerint nem vétőzhat az Európai Tanácsban, ha mindkét ország ellen folyik az eljárás. Közben gyorsan peregnek az események, a Parlament 2017. november 15-én megerősítette a nukleáris opció elindítását a lengyel ügyben, de ezt nyilván az Orbán-kormány is meghallotta. A jogi eljárás konkrét menetétől függetlenül is a magyar és a lengyel kormány szégyenletes szabadságharcának mindenképpen súlyos következményei lesznek az EU most formálódó, új struktúrájában, hiszen a jogsértő kormányokkal szemben szélesebb szankciók bekapcsolása várható 2020 után. De még veszélyesebb a tartós perifériára sodródás a kétsebességes Európában, mert akkor ez a szégyenteljes szabadságharc Európa szégyénházában ér véget.

„Vállalati kormányzás”: tájkép csata után, avagy az új politikai osztály színrelépése

2010-ben elkezdődött a kormányzati intézmények elfoglalása és az állam foglyul ejtése, de korántsem csupán a formális intézmények meghódításával, hanem legalább annyira a rejtőzködő, informális szereplőkkel a politikai rendszer mindhárom szintjén, ami megalapozta az aktív kisebbség diktatúráját a passzivitásba kergetett többséggel szemben. A demokrácia összeomlása teljességgel a rejtőzködő negatív szereplők országlása és az informális hálózatok dominanciája révén valósult meg. Meg kell jegyezni, hogy a politikatudomány fő áramlatában is egyre nagyobb figyelem fordult az informális intézményekre, beleértve azok szerepét a hatalomgyakorlásban, s ennek

az új megközelítésnek különösen fontos szerepe van a mi régióinkban. A kilencvenes években nálunk is lejátszódott a mozgalmi szektor visszaerősödése az informális hálózatok oldaláról. De éppen ezért az egész politikai kórtörténet felfejtése szempontjából igen fontos a demokrata és autokrata, a pozitív és negatív hálózatok megkülönböztetése, mert a demokratikus hálózatok gyengén, az autokrata hálózatok pedig erőteljesen fejlődtek. A negatív informális intézmények két évtizedes lappangása után ez vezetett a bársonyos diktatúra kialakulásához.

A kilencvenes években a Fidesz rendkívüli politikai innovációt hajtott végre a gazdaság, a politika és a média eszközszerendszerének összekapcsolásával és rendszerszintű intézményi kiépítésével. Ezt a témát már 2011-ben megénekelte Lantos Gabriella az *Orbán és az elárvult konzervatívok* című emlékeztető blogjában. Az első között mondta ki, hogy „a Fidesz nem konzervatív párt, hanem populista politikai terméket előállító vállalatcsoport, Orbán Viktor pedig nem diktátor, hanem kíméletlen topmenedzser. (...) A Fidesz egy olyan nagyvállalat, egy olyan *zártkörű részvénytársaság*, amelynek két üzletága van. A politikai üzletágát Orbán Viktor vezeti, ő egyben az igazgatóság nagy tekintélyű, vízió- és imázsformáló elnöke is. A másik, a gazdasági üzletág vezetőjéről a Fideszben úgy beszélnek, hogy 'az ember, akinek nem mondjuk ki a nevét.'” Valójában manapság már elég gyakran kimondjuk a nevét, hiszen ezt a politikai innovációt, amivel élre kerültünk a kelet-közép-európai politika-centrikus, de-európaizációs modellben, joggal lehet a szerzője és a kezdeti irányítója alapján „Simicska-tervnek” nevezni (copyright Kolosi Tamás, 2017).

A nagyobb pártok nálunk voltaképpen ilyen politikai vállalkozások, ezért valójában gólem-pártokként szerepelnek az egész társadalom életében. Lantos Gabriella erős túlzással így minősíti az MSZP-t is, miszerint a Fidesz „populizmusában persze nem különbözik eddigi legfőbb versenytársától, a másik meghatározó politikai vállalkozástól, a szocialista párttól.” Mindeneset-

re, „politikai vállalkozásként” a Fidesz lett a piacvezető, és már a kilencvenes évek végén megpróbálta visszafordítani a rendszerváltást. Hiszen nem pusztán leállította a gazdasági, politikai és társadalmi átmenet egymást felerősítő köreit, hanem éppenséggel az ellenkezőjére fordította őket, azaz egymást negatívan erősítették fel, egy politikai csoport hatalmi rendszerét építették ki az egymást támogató mindhárom dimenzióban. Akik tehát már a kilencvenes években a politikai élet főszereplőiként fokozatosan a színre léptek, azok valójában nem nyugatias típusú pártok voltak, és – bár radikálisan különböztek – nem is tartottak arrafelé. Akiknek viszont alulról, a részvételi demokrácia kiépítése és a politikai közép intézményi megszerveződése során, valódi demokratikus szereplőkként a maguk széles mezejében, a formális és informális intézményrendszerekben egyaránt meg kellett volna jelenniük, azok nem léptek színre, holott ezekbe az intézményekbe a saját legitim érdekei védelmében a magyar lakosság fokozatosan beléphetett volna. Ebben a tévútra sodródásban lényeges szerepe volt a túlpártosodásnak és a túlparlamentesedésnek, mert a kialakuló csonka, kaotikus demokráciában a pártok alig tűrtek meg a politikai középben önálló politikai és közpolitikai szereplőket.

A Fidesz politikai innovációja tehát már a kilencvenes években azt jelentette, hogy megkezdődött táguló körökben az antidemokratikus rendszer kiépítése. A Simicska-terv elnevezés azért jogos, mert Simicska felismerte, hogy mi folyik a gazdaság és a politika világában, és aszerint tervszerűen építkezett. A terv lényege a gazdaság, a politika és a média együttes rendszerként való működtetése, ami egyben a bársonyos diktatúra, avagy a parazita állam mint „zártkörű részvénytársaság” feltalálása is. A Fidesz mint gólem-párt egyrészt egy pártállami törvénygyárral, másrészt a kormányhatározatok által eltérített piacgazdasággal, mesterségesen kialakított óriásvállalatokkal (Vegyépszer, Közgép) és informális hálózatként kiépített klientúrával mint újtípusú politikai osztállyal, végül, de nem utol-

só sorban, kormányzatilag kontrollált médiával rendelkezik. A parazita államot a kemény tulajdonviszonyok és a rendszer szintű korrupció össztársadalmi közlekedődénye tartja össze, amelyben gondosan elhelyezett pénzcsapok, pénzelosztó helyek vannak a klientúra számára. Ez az informális hálózat, a bonyolult kereszt-tulajdonlások átfogó rendszere, az átláthatatlan tulajdonosi háttérű, gyakran offshore-jellegű céghálók sokasága kívülről nehezen felfedhető és átlátható, de belülről egységes rendszerként jól működtethető.

A Fidesz kialakította a maga klientúrahálózatát, feltalálta az új típusú, a társadalom összes szféráját uraló politikai osztályt. Az anyagi javak felülről mégiscsak leszivárognak, csak nem az egész lakosságra, hanem a parazita államban a korrupció közlekedődényén keresztül a NER lojális híveire és támogatóira. Pontosabban szólva leosztják a javakat, az összefüggő pénz-áramoltatási rendszeren át a lakosság mintegy negyedét anyagilag is érdekeltté teszik a bársonyos diktatúra fenntartásában, a piramis legalján már csak kisebb adományokkal a föld- vagy trafikmutyi révén. A társadalmi és politikai tevékenységüket tudatosan megszervezik, és ezzel a kiüresített homlokzati demokrácia választási mechanizmusát is sikeresen működtetik az aktív kisebbség többségének mozgósítására építve az apatikus lakossággal szemben. A klientúrahálózat finanszírozásához a Fidesz a feje tetejére állította a szociálpolitikát, mivel csökkentette a szociális juttatásokat, és nagy összegeket csoportosított át a felső rétegeknek az adórendszeren keresztül. De az alsóbb szinten is működik a klientúraosztály pártállami tápláléklánca, a klientúrafinanszírozás mint össztársadalmi pénzpumpa, legalább egy kis mutyival, mondjuk dohánybolthoz juttatással. Végül is a minőségi, európai jellegű közszolgáltatás csak a politikailag vagy anyagilag privilegizált rétegekhez jut el, de a pártállami piramis alján is érzékelhető előnyökkel a jövedelemben és a társadalmi státuszban. Az új politikai osztály működőképesnek bizonyult, bár van erőteljes belső mozgás és feszültség

is valamennyi szinten. Fenn az oligarchák tánca és a csereszabatos politikai vazallusok váltogatása, középen a mamelukok, az üres tekintetű pártkatonák tülekedése és torzsalkodása, lenn pedig a felkapaszkodók, a szociális bizonytalanságból kimennekülők helyi viaskodása révén, de ebben az informális társadalmi piramisban a megfelelő szintű főnökök időről-időre rendet teremtenek.

A Fidesz-rezsimet ezért a formális és informális hatalom ketőssége jellemzi. A bársonyos diktatúra egyfelől egy jól szervezett hatalmi rendszer és médiauralom, kiépített, formálisan alkotmányos intézményekkel mint demokratikus homlokzatokkal. Másfelől az egész rendszer irányítása mindinkább „bizánci”, azaz az egyszemélyi informális hatalom a lényege, amelyben az uralkodó akarata maga a törvény. Egyfelől minden „törvényes”, igazi törvénygyárat működtetnek, ami igen gyorsan és tömegével ontja a törvényeket, vagyis minden törvénytelenésre eleve törvény születik, vagy akár később módosítják a törvényt módosítást is. A törvényhozáson keresztül hatalomgyakorlásnak az egyik legbotrányosabb esete a 2017. évi CIV. törvény volt, amivel a 2016. évi LXXIV. évi, a településképp védelméről szóló törvényt csak azért módosították, hogy megakadályozzák az ellenzék óriásplakátjainak kihelyezését; ráadásul a törvényt csak egyszerű többséggel tudták elfogadtatni, jóllehet a pártokkal kapcsolatos törvények kétharmados többséget igényeltek volna. Másfelől a klientúrahálózatban mindenki tudja, hogy nem a törvények formális világa számít, hanem az államigazgatás minden szintjén és a társadalmi élet valamennyi szférájában az informális hatalom, a negatív társadalmi tőke mint a politikai osztályon belüli kapcsolati tőke. Mindenekfelett az Orbánhoz való személyes viszony, ami erőteljesen megmutatkozik a képviselőjelöltek kiválasztásában és felcsúti előzetes vizsgáztatásában is. Megpróbálnak ugyan mindent törvényesíteni, a törvénygyárat állandóan csúcsra járatják, és nagy sebességgel működtetik, napok, sőt órák alatt erőszakolnak át új és új törvényeket, de az állandó

törvényszegés így is általános gyakorlat. Ám a politikai osztály tagjai gyakorlatilag érinthetetlenek, mert az ügyészség erőteljes pajzsa védi őket, csak a gyalázat marad rajtuk, mert büntetés nem fenyegeti őket. Másfelől viszont a Fidesz-rezsim elindult a fokozódó rendvédelem, a büntető állam irányába, és egyre gyakrabban próbálgatja a puha, avagy szelíd erőszak eszközeit, mégpedig a homlokzat-demokrácia logikája szerint, az „erőszak álruhában” modelljében, amikor nem a rendőrség, hanem a magán biztonsági szolgálat zaklatja az ellenzéki tüntetőket.

A Fidesz-rezsim tehát két világban él: gondos tervezés és pontos végrehajtás a fő stratégiai területeken, de közigazgatási káosz, állandó rögtönzés és bukdácsolás az állami adminisztráció általános működésében. A rendszer működik a teljes közigazgatási és közszolgáltatási zavar anómiás állapotában is, de ehhez kell a politikai közép kiüresítése, vagyis a formális demokrácia középszintjének kiiktatása és az aktív kisebbség diktatúrája. A homlokzat-demokráciákban az egész közpolitikai folyamat tudatos és teljes kikapcsolására, radikális depolitizálásra kerül sor, azaz a gazdasági és társadalmi kirekesztés után kizárják az embereket a legszélesebb értelemben vett politikai szférából is. A Fidesz-rezsimben minden a „mintha” jegyében történik, minden úgy néz ki, mintha lenne-lehetne társadalmi kezdeményezés, mintha az emberek tudnák befolyásolni a törvényhozókat, mintha az érintetteket bevonná a megvalósítás folyamatába, és mintha lennének olyan közpolitikai intézmények, amelyek képesek és jogosultak felmérni és értékelni a közpolitikai folyamatok társadalmi hatását és eredményességét. Az ókonzervatív kötődésű Professzorok Batthyány Köre – egyébiránt ókínai udvariassággal és óvatossággal megfogalmazott – 2016-os évértékelése jól eltalálta a dolgok lényegét: „Az országban a valóság és a látszat minden korábbinál jobban összekeveredett, és természetesen a látszat uralkodik.” (PBK, 2017: 1.). Ez a homlokzat-demokrácia tökéletes definíciója. Ezért a továbbiakban sem engedjük el a PBK évértékelésé-

nek a kezét, mert számos passzusa igen pontos kritikai elemzést ad a közpolitikai folyamat válságáról, bár ezt a bátorságot 2018-ban, a választás évében már nem engedték meg maguknak. Minden fázisban tényleg az a látszat uralkodik, hogy a közpolitikai folyamat formálisan is rendben van és társadalmilag is elfogadott, azaz legális és legitim, holott legfeljebb a kormányzati média látszatfüggönyén keresztül az, így szükséges, hogy a médiakormányzás oldaláról is vessünk egy pillantást a közpolitikai folyamatra.

A közpolitikai folyamat első szakaszának feladata megnevezni a lényeges társadalmi problémákat és azokra érdemi választ adni. Ehelyett az intézmények kiüresítése folyik, és gyakorlatilag megtörtént a népszavazás kontrollfunkciójának kikapcsolása is. A tripartit Országos Érdekegyeztető Tanács (OÉT), amelynek nemcsak véleményezési joga volt, hanem a bérmegállapodások kérdésében egyetértési joga is, 2011-ben megszűnt. A társadalmi egyeztetés fóruma több, a munka világához nem kapcsolódó szervezet bevonásával és az intézmény meggyengítésével a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács lett, amelynek szerepe pusztán konzultatív, és így is rendkívül ritkán hívják össze, szinte teljesen eltűnt a közéletből. A 2012. évi I. törvénnyel a korábbi Munka Törvénykönyvét is felváltotta egy új, ami alapvetően megváltoztatta a munka világának játékszabályait a munkáltatók előnyére és a munkavállalók kárára, vagyis a szociális állampolgárságban itt is jelentős jogfosztás és kirekesztés történt. A politikai közép szereplőit a Fidesz tehát már a közpolitikai folyamat első szakaszában kikapcsolja, hiszen „a kormány a megkérdésük nélkül jár el (...) a kormány a maga ízlése szerint kormányoz, ha megszólítják, megszökik a párbeszéd, a felelősség elől.” (PBK, 2017: 4.).

A médiakormányzás első szakaszában ezek szerint megtörténik a napirend feletti uralom teljes megszerzése, a Habony-művek csúcsra járatása, amit a második szakaszban a formális döntési folyamat monopolizálása, a társadalmi

és a szakértői vita megkerülése követ. A parlamenti szavazógép működik, a médiában a papagájkórus felhangzik, példásan lezajlik az ellenzéki sajtó távoltartása a dokumentumoktól. A transzparencia hiánya jellemzi az egész döntéshozatali folyamatot, hogy az ellenőrzésnek még a lehetőségét is kizárják. A Professzorok Batthyány Köre ismét keserűen jegyzi meg, hogy a kormány „döntéseit sokszor felületes helyzetfelmérés alapján, 'erőből' hozza, és a jogos kifogásokat, ha egyáltalán, akkor csak *post festa* veszi figyelembe.” (PBK, 2017: 4.). Ráadásul a közügyek intézésében, a közpolitikai folyamatban a kormány óriási vízfejjé nőtt a politikai osztály vezetőinek karrier-igénye és a társadalmi élet minden szeglete feletti kontroll kiépítése miatt. 2016 végén a harmadik Orbán-kormányban 14 miniszter, 56 államtitkár, 108 helyettes államtitkár volt, valamint 20 kormánybiztos, 76 miniszteri biztos, 163 kormányzati politikai tanácsadó. A kormányzati vízfej tetején a Miniszterelnökség terpeszkedett, 30 államtitkárral és helyettes államtitkárral, 1602 munkatárssal. A Miniszterelnökséget még – kétszáz főt is meghaladó állomány-nyal – négy „szakértői” intézet veszi körül. Míg a Bajnai-kormányban csupán 85 vezető tisztségviselő volt, addig a harmadik Orbán-kormányban ugyanebben a kategóriában már 178, több mint a duplája, ami jól mutatja a parazita állam terjeszkedését. Nem csoda tehát, hogy „visszatetszést kelt az állampolgárokban a kormányzati tisztségek szaporodása, egyes nagyvállalkozók befolyásának növekedése és az olykor tetten érhető hatalmi arrogancia.” (PBK, 2017: 7.)

A közpolitika harmadik szakaszában a végrehajtás kudarcra már előre kódolva van, hiszen a gyenge minőségű jogszabályalkotás, a hibás törvényekben és kormányrendeletekben a javítás javításának rossz körei már predeterminálják az alkalmazás nehézségeit. A felelősség elhárítása és a transzparencia hiánya megbosszulja magát, de nincs rendszeres hatásvizsgálat sem. A médiakormányzásban csak reklámszerű politikai értékelés van, de nincs közpolitikai visszacsatolás,

mert csak a politikai hatás számít, nem a tényleges közpolitikai hatékonyság és eredményesség, amit a többször átadott beruházások, mint a Várkert Bazár, elég látványosan bizonyítanak. A morgás jogát 2016-ban még fenntartva a PBK is megjegyzi, hogy „a törvényhozatalt megelőző hatástanulmányok néha nem készülnek el, és ez megfontolatlan jogalkotást eredményez. Egyes viharos sebességgel elfogadott jogszabályok azt a gyanút ébresztik, hogy nem az egész közösség, hanem csupán egy szűk csoport érdekeit juttatják érvényre. Sok jogszabály nem megy át az előírt társadalmi előkészítési eljáráson, a parlamenti vitára pedig mindössze néhány óra marad, vagy nem is kerül rá sor. Zavaros helyzetet teremt a túl sok kormánypárti képviselői indítvány és a sok bűjtatott rendelkezéseket tartalmazó jogszabály és módosítás. A szabályok, törvények, rendeletek sokszor áttekinthetetlenek, ellentmondások vannak bennük.” (PBK, 2017: 5.).

A közpolitikai folyamat negyedik szakasza a győzelmi jelentések világa, amit a kormánypárti média szolgálat, s amelynek szakmai háttérét a közpolitikai álintézmények adják. A szakmai álintézmények itt is számosan felbukkannak, nemcsak a politikai középben és a civil társadalomban, hanem a közpolitikai-szakértői szinten is, egyrészt a kormány körül, mint a Századvég és a Nézőpont, másrészt függetlennek kikiáltott intézményekben, mint az Alapjogokért Központ és a Veritas Intézet, amelyekkel az uniós terepre is kimerészkednek, nagy derűtséget kelteve a nemzetközi fórumokon. A médiakormányzás számára a közjó diszkurzív felfogása, a racionális megközelítés elutasítása és minden ügy relativizálása, majd újrafogalmazása a fontos a politikai küzdelem mint értelmezési harc jegyében. Ezért minden terminust kiforgatnak és átértelmeznek a demokráciától a szegénységig. A minden érték átértékelése persze végső soron kiváltja a közbizalom elvesztését, ez a PBK keserves konklúziója is a közpolitikai folyamatról: „A korrupciós vádaskodások hatására sajnos még keresz-

tény-nemzeti körökben is megrendült a bizalom a hatalmon lévőkkel szemben. A közbizalom eróziója rontja a társadalmi közérzetet és az emberek meg a gazdaság teljesítőképességét.” (PBK, 2017: 7.). Közpolitikai kormányzás helyett tehát csak látzat-kormányzás zajlik, és máris a médiakormányzás szerepénél, a bársonyos diktatúra természeténél vagyunk, ami az agymosás nagyüzemi működtetésén alapul.

Az Orbán-rendszer kulcsszavai a demobilizálás és a depolitizálás, mint a részvétel leszűkítése, eljelentéktelenítése és elszűrkítése, ami erőteljesen érvényesül a szakmai és közéleti értékelés tekintetében is. A hazai politikai részvétel lebénítása együtt járt a nemzetközi kontrollmechanizmusok kiiktatásával, ami látványosan is megmutatkozott abban, hogy a sorozatos bírálatok miatt – nemzetközileg példátlan módon – az Orbán-kormány 2016 nyarán a legfontosabb kontroll-szervezetből, a Nyílt Kormányzati Együttműködés (Open Government Partnership, OGP) programból való kilépésre szánta el magát, hogy elkerülje a további kritikát. De hasonlóképpen „csehül állunk” a többi kontroll-szervezettel is például a Korrupció Elleni Államok Csoportjával (Group of States Against Corruption, GRECO), amelyet 1999-ben szervezett az Európa Tanács. A bársonyos diktatúra egy hatalmát fitogtató, lényegi folyamataiban mégis egy rejtőzködő állam. Egyrészt minden legális és nyilvános, másrészt minden rejtett, nincs transzparencia. Az állam monopolizálta a politikai döntéshozatalt, ezért minden „törvényes” és „látványos”, amihez a kormányzat hozzányúl, nincs törvénysértés, mert a parlamenti többség – a társadalmi közép és a civil társadalom kizárásával – a kormány minden kívánságának megfelelő törvényt hoz. Ám a negatív szociális tőke, a gazdaság és politika rendszerszerű összeolvadása révén az érdemi folyamatok rejtve maradnak. Rejtegetés van minden területen, a politika, gazdaság és kultúra világában, ezért a hazug világ leleplezése, tényfeltárás mint a „valódi világ” bemutatása a médiában és az interneten tulajdonképpen a legfontosabb

és legerősebb permanens társadalmi mozgalom. A soft power dominanciájával a hard power felett minden társadalmi mozgalom mint verbális ellenállás a valóság bemutatásával kezdődik.

Médiakormányzás: puha erőszak és erős drog a médiadiktatúrában

A médiakormányzás annyira a bársonyos diktatúra lényegéhez tartozik, olyan fontos volt számukra a szabad sajtó letarolása és a média feletti teljes uralom, egészen a médiadiktatúráig, hogy az Orbán-kormányok ezen a területen ügyeltek a legkevésbé a látszatra, a homlokzati demokrácia paravánjának, színes díszleteinek a megőrzésére. Az uniós vezetők és intézmények, valamint a nemzetközi sajtó képviselői sokáig elfogadták a homlokzat-demokrácia díszleteit valamilyen demokráciának. Ám a média feletti uralom és a média általi uralom, a médiadiktatúra olyan közvetlen és drasztikus volt Magyarországon, hogy nem lehetett észrevenni a roskadozó homlokzat mögött a diktatúra vastraverzeit, ezért a médiadiktatúra mindvégig a nemzetközi figyelem és az erős kritika középpontjában volt. Rögtön a választások után, 2010 tavaszán – amikor megkezdődött a jól kiépített párt-sajtó bázisán a médiadominancia kialakításának folyamata – már elhangoztak azok az elítélő kulcsmondatok Nyugaton, amelyek végigkísérik a Fidesz-rezsim egész történetét. A médiakormányzás jogi környezetének kialakítása, s ezzel a tulajdonképpeni bársonyos diktatúra vezetése erős negatív nemzetközi visszhangot váltott ki, de nem törődtek vele, ennek a belpolitikai primátusa még a magyar soros uniós elnökség belépőjénél is fontosabb volt 2011 elején. A döntő fordulat ugyanis azzal következett be, hogy 2010. december 21-e éjszakáján a parlament elfogadta az új médiatörvényt (2010. évi CLXXXV. törvény), ami 2011. január elsején lépett életbe. A Fidesz számára a média feletti jogi hatalom teljes átvétele

a csak pártkatonákból álló Médiatanács révén egy fontos és sürgős intézkedés volt, jelentősége csak az új Alaptörvénnyel vetethető egybe.

A végeredmény az, hogy Magyarországon nincs sajtószabadság, de van némi szabad sajtó. A független sajtó szigeteit a fővároson kívül szinte mindenütt sikerült felszámolni, és Budapesten is drasztikusan korlátozni, aminek erős nemzetközi tiltakozást kiváltó példája a Népszabadság legyilkolása volt. A médiadiktatúrát sok bírálat érte, olyan jól feldolgozott téma ez, aminek a töredékét sem lehet itt bemutatni. A Mérték Médiaelemző Műhely rendkívül alaposan nyomon követi – főleg Polyák Gábor és Urbán Ágnes munkássága révén – a médiadiktatúra kiépítését és a média állami foglyul ejtését, de számos átfogó elemzés jelent meg az Átlátszó, a 24.hu, a 444.hu és más portálokon is. A médiakormányzás tekintetében elsősorban azt érdemes megemlíteni, hogy ez a terület az, ahol egyéb társadalmi szférák ügyében a formalitásokba belefeledkező nemzetközi elemzők is észrevették, hogy a maradék szabad sajtóval mint demokratikus homlokzattal trükközik a kormány. Nap nap után téma a nemzetközi sajtóban azóta is a médiakormányzás kritikája, de leginkább a Freedom House felmérésein keresztül tűnik ki, hogy a nemzetközi összehasonlításban is egyre alacsonyabb szintre kerülünk. A 2017-es jelentés szerint a sajtószabadság helyzetét illetően a világranglistán a 71. helyen van Magyarország, négy helyet még az előző évhez képest is lejjebb csúszva, úgyhogy az EU-ban csak Horvátországban és Bulgáriában rosszabb a helyzet. Hosszasan sorolja a jelentés azokat a törvényeket is, amelyek korlátozzák a sajtószabadságot mint a hivatalos állami adatokhoz való hozzáférést és ezzel a média kritikai ellenőrző funkciójának gyakorlását. A legutóbbi súlyos figyelmeztetés David Kostelancik amerikai ügyvivő beszéde volt 2017. október 17-én a MŰOSZ székházában a médiaszabadság korlátozásáról, amit az amerikai külügyminisztérium független magyar sajtónak felajánlott 700.000 dolláros támogatása követett.

Mivel a médiadiktatúra mögöttes terepe a fekete-fehér világkép, ezért nem véletlen, hogy kormánykörökben – a manapság nemzetközileg is divatos Carl Schmitt nyomán – a kétosztatú politika, a barát és ellenség éles szembeállításán alapuló politikai felfogás terjed el. Ez jellemezte már a kilencvenes években is a sérelmi politika tradíciói alapján kialakított tradicionalista-nacionalista narratívát, miszerint a magyar nemzet ellenségeivel vagyunk körülveve, akikkel szemben csak a Fidesz képes megvédeni az országot, élén a „nemzet miniszterelnökevel”. Ez a narratíva mélyen behatolt közgondolkodásba, a társadalomtudományokba, valamint a felsőoktatásba is, főleg a „janicsáregyetem”, vagyis a Nemzeti Közszerződési Egyetem (NKE) képviselőjében, s nemkülönben a kormányzati „szakértői” intézetekbe. Lehetne szóbeli és térbeli részletes körképet adni erről a történelemhamisításról, mert a bennünket körülvevő szellemi és anyagi világ radikális átalakítása is a médiakormányzás része. Lázás igyekezettel folyik a látszatvilág kiépítése az emlékezetpolitika eszközzrendszerével, hiszen felsorolni sem lehet az újjáépített közterek, emlékművek és a múltidéző szobrok sokaságát mint a múltbeli városi tájak felidézését a történelmi megalománia szellemében.

A médiakormányzás kiterjesztése az elmúlt nyolc évben mennyiségileg és minőségileg egyaránt megragadható és leírható. A médiahatalom kiterjesztése a harmadik Orbán-kormány idején elérte a médiadiktatúra mértékét, valószínűleg a Népszabadság lemeszárlása jelentette azt a lélektani fordulatot, amelynek következtében a lakosság megértette, hogy a Fidesz nem tréfál, s akár nyilvánvaló jogsértések árán is megszüntet független sajtóorgánumokat. A mennyiségi kiterjeszkedés ezt követően jutott el a kvázi teljes kontrollig, a megyei lapok és az országos rádiók lenyúlásáig. Így gyakorlatilag a vidéken, az ország nagy részén nincs szabad sajtó, csak valamiféle véleményterror. Ám ha nincs teljes sajtószabadság, akkor a 2018-as választások idején sincs semmiféle demokrácia, legfeljebb annak egyre job-

ban szertefoszló látszata. Itt az is csupán rövid említésre futja, hogy maga a mennyiségi terjeszkedés is durva állami beavatkozással, az üzleti-politikai eszköztár teljes bevetésével történt, amelynek során az állami pénzüzetek finanszírozták a független média felvásárlását, és még most is az állami hirdetések tartják fenn az így birtokba vett, önmagukban véve a piacon életképtelen orgánumokat.

A médiakormányzás fontos funkcióit a közpolitikai folyamat leírásakor már előlegeztük. Végző lényege a valóság eltakarása, a látszatvilág civilizációja, a politikai közbeszéd manipulálása, a politikai közösség kialakítása és összetartása a közös ellenség megnevezésével-kinevezésével. A kormányzat által dominált média keveset mutat még a demokratikus homlokzatból is, és azt sem közlő, mert a közlekedőből már kitűnik a jogsértés és a korrupció, a klientúrahálózat jogtipró működése. A médiakormányzás mindennapos gyakorlata a politikai marketingstratégia, és a marketingfogások egyik gyakori esete a bűnbakképzés. A racionális politikai beszéd leértékelődött, átadta a helyét a végtelenségig leegyszerűsített érzelmi és szimbolikus politizálásnak, és a vele járó bulvárosodásnak.

Ám a bársonyos diktatúra idején a médiakormányzás minőségi kiterjeszkedése, a digitális-kommunikációs uralom fokozása is folytatódott. A megfélemlítés és a bosszúállás, a politika kriminalizálása a kormánypárti sajtó egyik legfontosabb feladata, aminek nem a jogi eredménye a fontos, hanem a közvélemény befolyásolása, a választások előtt többnyire kommunikációs bombákkal. A fideszes médiakormányzás fő profilja mindvégig a negatív kampány, a karaktergyilkosságok és a gyűlölet szítása voltak, de a 2015-től induló menekültválság idején bele is erősítettek a hazug hírek forgalmazásába, a „Brüsszel”-ellenes kampányba, ami a választások előtt az úgynevezett Soros-terv elleni rágalomhadjáratban érte el tetőpontját. A sarokba szorított demokratikus sajtó viszont gyakran úgy működik, mint egy visszhangszoba, vagyis magára zárva,

belső vitákkal terhelten. Eszközei és forrásai sincsenek a valódi versengéshez, a lakosság széles tömegei eléréséhez és megnyeréséhez.

Mindent összefoglalva a bársonyos diktatúra alkotórészei a Fidesz rezsimben összeálltak a hatalomtechnika egységes rendszerévé. A politikai kormányzás, a „poli-technika” mint a jól szervezett kisebbség uralma, a gazdasági kormányzás, az üzleti-politikai hálózatok gazdasági hatalomátvétele mint „szocio-technika”, és a médiakormányzás, a tömeges agymosáson alapuló puha erőszak mint „marketing-technika”. Éppen ez a fideszes „tökéletesség”, a megalómánia diadala robbantotta ki a civilizációs válságot Magyarországon.

II/2. A Végkifejlet: a zsákutcás fejlődés és a civilizációs válság

A civilizációs kihívás és a decivilizációs folyamat természete

A magyar társadalmat a rendszerváltás idején nem pusztán gazdasági és politikai kihívás érte, hanem egy jóval átfogóbb civilizációs kihívás. A civilizációs kihívás jegyében ennek a fejzetnek az íve a demokratikus rendszer politikai válságától és a bársonyos diktatúra megszervezésétől annak közpolitikai válságán át az európai szintű közszolgáltatások összeomlásáig terjed, felmutatva a legszélesebb értelemben vett kultúra elsvatagosodását, avagy a relatív civilizációs deficit elmélyülését. Látszólag semmi rosszabb nem történhet a demokrácia válságánál, pedig a civilizációs válság a társadalomnak sokkal komolyabb betegsége, amiből még nehezebb felépülni. Ez a tragikus folyamat 2010 óta rendkívüli módon elmélyült, és felgyorsult a harmadik Orbán-kormány végnapjaiig terjedő időszakban, különösen az oktatás, az egészségügy és a szociálpolitika alrendszereiben, amelyek a társadalom bővített újratermelését hivatottak biztosítani. Már a könyv kezdetén jeleztem, hogy ez sokkal súlyosabb folyamat, mint a gazdasági fejlődés válsága, mert az európai civilizációs kihívás mélyebben érinti az egész társadalmat és hosszabb távú kihatásai vannak. Ráadásul a civilizációs válság romboló hatása Magyarországon erőteljesebben érvényesül, mint a régiókban más államaiban, mert nálunk a Fidesz korábban és jobban beindította a gazdaság, társadalom és politika egymást gyengítő negatív spirálját, vagyis az együttes foglyul ejtésükkel kapcsolatos „Simicska-terv” már a kilencvenes évek óta érezteti decivilizációs hatását, és a harmadik Orbán kormány idején csúcsra lett járva.

Az átmenet a kaotikus demokrácia és a bársonyos diktatúra, a puha és kemény populizmus között tehát nemcsak a politikai

rendszerben játszódtott le, hanem a decivilizációs és de-európaizációs folyamattal a társadalmi élet egész keretmetszetében is. A végeredmény egy lezüllött társadalom, a társadalom mély szöveteinek sérülése, az eldurvult közélet és közbeszéd. Ez már annyira evidens, hogy a kormánypárti szakértői oldalról is csak az egész társadalom válságának a mélypontjaként írható le, ahogy a Professzorok Batthyány Körének 2017. január 12-én kiadott, *Gondolatok az ország állapotáról* című jelentése kifejti: „A társadalom állapota, vagyis az emberek tudása, egészsége, műveltsége, alkotóereje háttérbe szorult, pedig ezek fontos feltételei nemcsak a társadalmi közérzetnek, hanem a sikeres gazdaságnak is. (...) az emberi szférát érintő elvonásoknak súlyos következményei lehetnek. Az emberi minőséget javító kiadások növelése helyett csökkentettük ezeket. (...) A versenyképességet rontja az iskolarendszer, a felsőoktatás és a szakoktatás hanyatlása, valamint az egészségügyön való takarékoskodás.” (PBK, 2017: 2-3.).

A civilizáció tulajdonképpen nem is egy állapot, hanem egy szélesen hömpölygő folyamat, ahogy azt Norbert Elias klasszikus, *A civilizáció folyamata* című művében (1939, 1987) bemutatta. Elias feltárta az európai civilizáció megszerveződését és társadalmi integráló hatását a 17. századtól kezdődően, amelynek lényegét abban látta, hogy a társadalomban érvényesülő külső kényszer mindjobban átvált az emberekben érvényesülő belső kényszerre, az állampolgári tudatra és a polgári életérzésre, vagyis színre lép az öntudatos állampolgár. A több évszázados folyamat szakaszait itt nem tudjuk nyomon követni, csupán a jóléti társadalom fázisát szeretnénk röviden megvilágítani. A II. világháború utáni nyugat-európai fejlődés ugyanis nem pusztán egy új gazdasági, társadalmi és politikai rendszert hozott létre, hanem egy új európai civilizációt és kulturális értékrendet is teremtett, s alapvetően átalakította az emberek egész életmódját és kulturális alapértékeit. A kiteljesedett civil társadalom „civilizációjával” belépett a modern nyugati polgár, a maga élet-

módjával-életvitelével, a társadalomformáló „külső” közéleti viselkedésével és a mentalitásformáló „belső” kulturális értékrendjével. Ez az, ami Nyugatról szembe jött velünk Kelet-Közép-Európában a rendszerváltás idején evidenciaként, a nyugati polgár öntudataként és a „normalitás” mércéjeként, és az illúziók tömegét zúdtította ránk a gyors demokratikus átalakulásról.

A nyugati civilizációs folyamat két fő dimenziója a II. világháború után a mindennapi társadalmi együttélés kultúrájának és a termelő ember világának valóságos forradalma, amelynek rövid bemutatásában igen nehéz fogalmilag visszaadni az emberek „mikrovilágának” rendkívüli gazdagságát. Az újtípusú kapcsolatok révén egyfelől a társadalmi tőke gyarapodott az alapszintű és középszintű szerveződések kiteljesedésével és összekapcsolódásával, másfelől az emberi tőke az új tevékenységformák és képzési területek gazdagodásával. A politika felépítheti a társadalmi normákat, de viszonylag gyorsan le is rombolhatja őket, megváltoztatva az elfogadható viselkedés szabályait.

Új állami funkció jelent meg, a mindennapi együttélés puha szabályozása az igen bonyolult életfeltételek között. Az állam ugyanis fokozott figyelmet fordított az új együttélési szabályok kialakítására és betartatására a szolgáltató társadalom és a fokozódó urbanizáció táguló világában a polgári rend fenntartásával a közigazgatás, a közlekedés, a közegészségügy és a rendfenntartó szervek révén. Egyfelől megváltoztak a mindennapi szokások, beleértve a társas együttlét formáit és tereit, a családi életet és a háztartások rendjét is, s egyáltalán mindezekkel a mentális funkciók működését. Ahogy a tanult tevékenységek beépültek a személyiségbe, belső igénnyé és kényszerre váltak, megnőtt velük a privát tér iránti igény is, de a nukleáris család és rokonság kapcsolatrendszere is intenzívebbé vált. Az individualizációval, a személyiség gazdagabb profiljával a társadalmi távolság is csökkent az emberek között, ami megmutatkozott az együttélés kevésbé merev és hierarchizált

formáiban is. Az emberek közötti vertikális függési viszonyok csökkentek a mindennapi életben is, és mindinkább a horizontális, partnerségi avagy „tárgyalásos” viszonyok kerültek előtérbe.

A társadalomtudományi kutatásban a demokrácia „társadalmi-emberi alapjainak” kérdése, akárcsak fentebb az „emberi minőség” követelménye szüzföldnek, azaz feltáratlan és megműveletlen térségnek számít. Ehhez a kérdéshez a közgazdaságtan a humán tőke és az emberi beruházás oldaláról közelít, a szociológia a társadalmi tőke és az informális hálózatok felől, a politikatudomány pedig az állampolgári kultúra és viselkedés oldaláról. A kép azonban még töredékes, nem állt össze egységes koncepcióvá, hiszen a tudományban jórészt még feleúton vagyunk az anyagi jólét biztosnak látszó és mérhető világa és a jól-lét, a boldogság és az élettel való elégedettség ezt megzavaró fogalmai között. Az új, komplex „emberi minőség” egyre gyarapodó nemzetközi felmérései is jelezzik, hogy a fejlett társadalmak jelenlegi közállapota és történelmi dinamikája már nem fejthető fel a jövedelmi statisztikákból. Nem lebecsülve a társadalmi-gazdasági és a politikai válság súlyosságát Magyarországon, úgy vélem, hogy a civilizációs válság nálunk is sokkal mélyebb és tartósabb probléma.

Az összes felmérés azt mutatja, hogy nem jött el a jól-lét korszaka, sőt a magyar lakosság „boldogtalan”, frusztrált, és nagyon alacsony az élettel való elégedettsége. Az ENSZ 1993-ban vezette be az Emberi Fejlettségi Indexet, amelyen Magyarország az évtized elején még viszonylag jól, a 38. helyen állt, ahonnan 2017-re leküzdötte magát a 43. helyre. Még nagyobb baj van azzal, ahogy a magyar lakosság megélte a felzárkózás kudarcát, az ugyancsak az ENSZ által kezdeményezett Globális Boldogság Index szerint a felmért 91 ország közül hazánk a 75. helyen van, mindkét felmérésben az uniós tagországok legalsó mezőnyében. Ezzel szoros összefüggésben a legutóbbi European Social Survey-ben megvizsgált 31 európai ország közül a bizalom szintjét tekintve

Magyarország a 24. helyen van, igazi „alacsony bizalom ország”. A legrosszabb tény mégis az, hogy az állammal és a közintézményekkel szembeni bizalmatlanság mellett az egyes korosztályok és társadalmi rétegek egymással szemben is bizalmatlanok. Ez széttöri nemcsak az osztálytársadalmi, hanem a rétegszolidaritást is, nemkülönben a demokratikus csoportok összetartását.

A boldogtalanság és a „rosszlét” igen széles terepét és rendkívül komplex problémáját csak nagy vonásaiban tudjuk itt felvillantani, főleg a társadalmi dezintegráció, bizalomvesztés és az emberi beruházás krízise, a társadalom szűkülő újratermelési mechanizmusa felől. A szociológia a társadalmi tőke oldaláról a közösségek megszerveződésének három szintjét, az összekötő (bonding), az áthidaló (bridging) és az összekapcsolódó (linking) kapcsolatrendszerait tárgyalja. A „bonding” közösségek a közvetlen, családi-rokonsági-baráti kapcsolatokra épülnek, a „bridging” közösségek már a nagyobb csoportok összekapcsolódását jelentik, s végül a „linking” a közösségek életében a legszélesebb identitás és reciprocitás kapcsolatrendszere. Röviden szólva, az európai civilizáció fejlődése meghozta a szociális hálózatok, a különböző szintű csoportok és kapcsolatok együttes erősödését, amelynek alapvető újdonsága az, hogy a különböző szintű közösségek megnyílnak egymás felé a mindennapi érintkezés tárgyalásos demokráciájában is. A privát élettér kiszélesedésével az emberek nem elzárkóznak egymástól, hanem éppenséggel egyre intenzívebb kapcsolatrendszereket építenek ki egymással az integrált, tárgyalásos társadalomban, s ez a társadalmi tőke a fejlődés egyik fontos hajtóereje.

Ugyanakkor a termelő ember világa is radikálisan megváltozott a poszt-ipari, szolgáltató társadalommal. Az emberi beruházás oldaláról feltárul, hogy a munkaidő-szabadidő korábbi szétválasztása helyett az emberi élettevékenységek téreinek újraintegrálódása ment végbe, ahogy egyre több tevékenység jelent meg közvetve vagy közvetlenül is termelő funkcióként. Az emberi beruházás fogalma is egyre jobban kitágult, jóval

a formális képzési rendszereken túl is, amelyben a középiskolai képzettség alapkövetelménnyé vált és a belépő generációk egyre nagyobb hányada került be a felsőoktatásba is. Ennek következtében már teljesen elavult a hagyományos GDP-számítás, mivel újabb és újabb tevékenységek váltak gazdasági értelemben is értékteremtővé. Az anyagi jólét fogalma is kibővült a komplex életmódot átfogó jól-lét már többször emlegetett kulcsfogalmával, amit számos fejlett nyugat-európai országban a gazdasági fejlettség és fenntarthatóság mércéjeként használnak. A *Progress könyvek* sorozatában Radó Péter *Az iskola jövője* (2017) című könyve tárja fel a termelő ember 21. századi kibontakozását. Annak a civilizációs folyamatnak a fősodrában, amelyet a nyugat-európai fejlődés alapján felvillantani szeretnénk, ez egyben a személyiség kiteljesedése is.

A magyar társadalomtudomány inkább ennek szegmenseit vizsgálta, rendszerként a gazdasági, társadalmi vagy politikai fejlődés oldaláról, de számos szerző kitágította az elemzés látókörét a civilizáció egész folyamatára és a civilizáció mai helyzetét állította az elemzés középpontjába. Ferge Zsuzsa már 1999 októberében – az első Orbán-kormány idején – „A civilizációs folyamat fenyegetettsége” című tanulmányában (*Magyar Tudomány*, 1999/10.) felhívta a figyelmet a „decivilizációs folyamat” kezdeteire, és azóta számos írásában széles dokumentációval folytatta a téma kidolgozását. Mindent összevetve, ahogy Ferge Zsuzsa később írja „A büntető államtól a jóléti államon át a bosszúálló államig” című tanulmányában (a Borbíró Andrea és társai által szerkesztett ELTE tanulmánykötetben, 2014: 215-216.) a civilizációs folyamat lényege az, hogy „mindezzel erősödik az emberi méltóság iránti igény, a jogtudat, és erősödnek a modern demokrácia társadalmi-emberi alapjai.” Igaz, azt is hozzáteszi, hogy „ezt az idilli civilizációs képet a valóság gyakran cáfolja”, és komolyan kell vennünk ezt a figyelmeztetést, hiszen a civilizáció új értékrendjének elterjedése és az egész társadalomba való „lecsurgása” Nyugaton sem volt auto-

matikus folyamat. De az új civilizatórikus normák gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokat kölcsönösen felerősítő kapcsolatrendszerének működése a fenntartható fejlődés logikája szerint mégiscsak beindult – éppen ez játszódott le Nyugaton azokban az „arany évtizedekben”.

Ennek a pozitív modellnek legalább rövid felvázolására szükségünk van a kontrasztthatás bemutatásához a hazai decivilizációs folyamat elemzésében. Számunkra ugyanis az az alapkérdés, hogy képesek voltunk-e az európai civilizációhoz felzárkózni 1989 után, s itt tér vissza, immár szélesebb megalapozással, a relatív deficit kérdése. A relatív deficit az első két évtizedben jórészt csak a felzárkózás „mennyiségi” oldaláról vetődött fel, míg a jelenlegi évtized decivilizációs folyamatában már „minőségi” eltérésként jelentkezik az európai civilizáció fővonalától, mint egy „de-európaizációs” folyamat. Egészében véve, az elmúlt negyedszázad értékelése elkerülhetetlenül félresiklik, ha pusztán a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés – ráadásul diszciplinárisan elszigetelt – folyamataiban vizsgáljuk, és nem a civilizációs folyamat teljességében. Nyugaton évtizedekkel ezelőtt minden megszületett, amit mi naponta hiányolunk magunknál, mert nálunk nem a bővített, hanem a szűkített társadalmi újratermelés ment végbe, ami mostanság zsákutcás társadalmi-gazdasági fejlődésbe torkollott az emberi erőforrások felélésével, eltérőklásával és az „emberi minőség” súlyos lerontásával.

A rendszerváltáskor markánsan jelentkezett a társadalmi integráció, a társadalmi újratermelés egész rendszere átalakításának igénye a folyamatosan bővített társadalmi újratermelés révén, amelyben megújulnak, kibővülnek és az új keretek között összekapcsolódnak a társadalmi tevékenységek. Igaz, hogy a kilencvenes években mi már jórészt azt a neoliberális változatát kaptuk, ami egyre jobban polarizál és kizár, és a jóléti társadalom civilizációs bázisára építve túlfeszíti a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét, de ebben az ellentmondásos for-

mában a civilizációs kihívás mégis erőteljesen megjelent. Ez a neoliberális modell különösen veszélyes volt, amikor a fejlett nyugati gazdaság és az átmenet nehézségeivel küszködő kelet-közép-európai társadalom találkozott, hiszen a nyugati partner könnyen érvényesíteni tudta az erőfölényét a társadalmi élet minden területén.

A Nyugat tehát a relatív deficit felszámolásában is ellentmondásos szerepet játszott, egyfelől megnyitotta a lehetőséget és eszközöket is adott a „szubjektív” vagy civilizációs felzárkózásra, másfelől a neoliberális modell exportjával és a belőle adódó erőfölény érvényesítésével negatív szerepe is volt. Ez az ellentmondásos mechanizmus azonban nem vagy alig került érdemi megvitatásra hazánkban, mert a modernizációs narratíva csak „Európa” pozitív szerepét hangsúlyozta, és nem illett a negatív hatásokat emlegetni. Ezért az európai integráció negatív szerepe a közéleti viták peremére szorult, bár gyúanyagként felgyülemlett a szépirodalmi megközelítésekben és a szociológiai feldolgozásokban. A 2010-es években aztán méltatlanul felduzzasztva és eltorzítva ránk zúdult a Fidesz ideológiai hadjáratában a Nyugat válságáról és a nemzeti hagyománynak tekintett ókonzervatív értékrend állítólagos fölényéről. A szűkülő társadalmi újratermelésben, a társadalmi és kulturális normák eltorzulásával a magyar lakosság széles rétegeiben viszont felerősödött az európai normalitás vágya-igénye, és a Fidesz-rezsim ellen tüntetők azt kiáltozzák az utcán és tereken, hogy „Európa, Európa”. Közben a civil társadalom kétségbeesetten próbál kompenzálni az állami szerep gyengeségéért a közszolgáltatásban, hogy mégis létrehozzunk valamiféle európai emberi minőséget. Ennyi teljessült a nyugati civilizációs kihívásból.

A magyar civilizáció lepusztult tájképe: a kulturális elsivatagosodás

A kilencvenes években a civilizációs folyamat tekintetében is függő fejlődés kezdődött nálunk, különösen a globális civilizáció eléggé erőszakos betörésével, ami erősen felértékelte a nyelvtudást. Elindult a létbizonytalanság kiterjedése az élet minden területére, mert egyre jobban felerősödött a formális jogkiterjesztés és a tényleges jogvesztés éles kontrasztja. A szabályok és az életcélok, a pályáívek és a jövőképek nyugatias megújulása helyett erőteljes társadalmi polarizáció ment végbe az ellentmondásos előrehaladás jegyében. A tárgyalásos megegyezés nyugati paradigmája helyett nálunk az erőfölénnyel való viszáls és vált alapszabállyá a társadalmi kapcsolatokban, és még inkább az új társadalmi rend intézményi felépítésében, ami már brutális formákat öltött és általános társadalomszervezési elvévé vált a Fidesz-rezsim idején. Ez az ellentmondásos civilizációs folyamat hozta meg a Sztompka által feltárt paradoxont a triumfálás (a felszabadulás élménye) és a kulturális trauma (az inkompetencia megélése) között.

A közszolgáltatások válságával és a szociális állampolgárság megkérdőjelezésével megkezdődött a „decivilizációs folyamat” felpörgése. Ezt jelezte a „kinek mi jár” kérdése és az állam fokozatos kivonulása a társadalmi integrációt biztosító főbb szakpolitikai alrendszeréből. A privatizáció tényleg „átfordult” a termelésből a közszolgáltatásba, mindenekelőtt az egészségügybe és az oktatásba, s ezzel a társadalombiztosítás fokozatosan elvesztette eredeti értelmét. A nagy társadalmi alrendszerekben különösen fájó a jövő szempontjából az innováció és tudományos kutatás párosának radikális leértékelődése az intézményrendszerben és a finanszírozásban, ami megmutatkozott az emberi beruházás felől a teljes oktatási rendszer „lebutításában”, a munka világa felől pedig a lebutított olcsó munkaerő követendő modellé nyilvánításában.

Ez az egész társadalomban úgy jelentkezett, mint a „feudális” függési viszonyok és az alattvalói szocializáció párosa, amelyet nem rásegítő és felzárkóztató szerepet vállaló, hanem a büntető állam felügyelt. Ahogy 2014-es tanulmányának a címe is jelzi – „Civilizációs válság és a büntető populizmus” (a Borbír szerkesztésében megjelent ELTE kötetben) – Fleck Zoltán szerint a civilizációs válság kicsúcsosodik a büntető állam kiépítésében, mert a szociális állampolgárság elvét megtagadó állam erőszakszervezetként lép fel az áldozataival szemben, és a szétépett szociális hálón áteső emberekkel szemben fokozott erőszakot érvényesít, mintha a normaszegés a büntetés eszközeivel elkerülhető lenne, ezért megtelnek a börtönök. Fleck Zoltán ezzel azt akarja kihangsúlyozni, hogy a puha, civilizatórikus, kulturális elemek elhanyagolására való utalás nem valami pszichologizálás, mivel a gondolkodási és cselekvési minták, a habitus megváltozását csak egy történelmi megközelítésben és árnyalt társadalmi fogalmi készlettel lehet megközelíteni.

A büntető állam fogalma persze ezen jóval túlmenően is kiterjeszthető, hiszen a Fidesz-rezsim a lojalitást megtagadó állampolgárokat jobb esetben forrásmegvonással, rosszabb esetben elbocsátással és karaktergyilkossággal bünteti. A büntető állam csúcsa a politika kriminalizálása, ami a sekélyes bosszúállás és az elrettentés elemi funkcióján túl is a propaganda eszközeként szolgál, ezért választások előtt felerősödik és a választási kampány részévé válik. A büntető állam sikerének mércéje tehát nem az igazságszolgáltatás, hiszen a korábbi politikusok ellen indított eljárások sorra elbuktak a bíróságon, hanem a vetélytársak gátlástalan kiszorításával a politikai siker. A nyers kapitalizmus a gazdaságban már durva jogsértésként bukkan fel a politikában az ügyesség buzgó támogatásával, s végül megnőnek a társadalmi távolságok, és lejátszódik a mindennapi élet pacifikálása is.

A rendszerváltás kétségtelenül a társadalmi lét minden aspektusára hatással volt, és a jobb társadalmi beágyazottsággal, több erőforrással, nagyobb tudáskészlettel és innováci-

ós hajlammal rendelkezők könnyebben dolgozták fel ezeket a változásokat. Az átalakulást így gyors csatlódás követte, amit a társadalom nagy része a felzárkózás kudarcaként élt meg. A kudarc oka elsősorban azokban a kulturális tényezőkben rejlik, amelyeket a nagy intézményi átalakítók figyelmen kívül hagytak. Ezért tartja Fleck Zoltán is igen fontosnak a civilizációs inkompetencia Sztompka által bevezetett fogalmát mint rossz adaptációs készséget az új szabályok, értékek és viselkedési minták átvételére. Ez a gazdasági életben mint innováció-hiány és a verseny elutasítása jelentkezik, a civil szférában a részvétel, a jogállami elvek és a kisebbségi pozíciók elismerésének hiányaként, a közéletben és a nyilvánosságban a vélemények sokfélesége iránti tolerancia megtagadásaként, végül a hétköznapi életben a pontosság és az udvariasság, az emberi méltóság általános tisztelete elutasításaként.

A „társadalom alulnézetben” megközelítésében a közszolgáltatások elszegényedése, diszfunkcionális működése tudatos rendszerépítés terméke volt a Fidesz-rezsimben. A fő front az oktatás visszatérése volt a 19. századba, amit követett az egészségügy tönkretétele és a szociális rendszer átalakítása mint a szolidaritás felrúgása, a társadalmi kirekesztés, az idősök kizsármúzása és a nyugdíjrendszer átalakítása. A végeredmény a magyar civilizáció degradálása, az Európából való kisodródás a „normális” életviszonyok megszűnésével. A társadalom szerkezetében és mindennapos működésében az aszinkronitás és az aszimmetria, a homogenizálás helyett a heterogenizálás, a vertikális és a horizontális fragmentálódás vált általános szervező elvvé. A legnagyobb kár tehát a „rendszer-visszaváltás” után a civilizációs deficit elmélyülése, a lezüllött társadalom, az eldurvult közélet és közbeszéd.

A civilizációs transzferek most is folytonosan érkeznek Nyugatról, amelyeknek a felzárkózás dinamikájában a társadalom mind szélesebb rétegeit kellett volna elérniük, de beleütköztek a társadalmi terjedés akadályaiiba, mivel a társadalom minél

jobban integrált, az emberek annál könnyebben tudnak belépni a civilizációs folyamatba. De mindez fordítva is lejátszódhat, mert a dezintegráció, a társadalmi-gazdasági kirekesztés beindítja a decivilizációs folyamatot. Ez nem egy spontán folyamat, az államnak ebben döntő szerepe van, mivel civilizációs ágensként is kell működnie, amit más oldalról fejlesztő államként mutatunk be. A kialakuló nemzetállam Közép-Európában is markánsan betöltötte a civilizációs ágens funkcióját a 19. században, de nem töltötte be a rendszerváltás idején, jelentős részben a neoliberalizmus, a minimális állam törekvése miatt. Ebben komoly szerepet játszott az államszocializmus mindenható államával való szembefordulás ideológiája, pedig nem gyengébb, hanem erősebb, fejlesztő államra lett volna szükség. A rendszerváltás után az állam igyekezett minél több közfunkciót privatizálni, kiváltani a piaccal, és ez a gyengék kiszorulásával és a közszolgáltatásoknak a családokra való visszahárításával járt. Ez a mostaninál alacsonyabb szinten ugyan, de beindította már a decivilizációs folyamatot. Az igazi egyenlőségi kérdés nem a formális és elvont jogegyenlőség, amit gyakran fetisizálnak. Mindenkinek képesnek kell lennie arra, hogy az újonnan belépő civilizációs eszközöket jelentős mértékben használni tudja, vagyis a fenntartható demokráciában, az esélyegyenlőség társadalmában az átlagember is rendelkezik a kulturális tőke – a „kulturjavak” – minimumával a civilizációs folyamatban. A szociális biztonság mércéje a kiszámítható jövő, közös normákkal és kommunikációval együtt élni egy társadalmi rendszerben. A kilencvenes években azonban már elindult a relatív deficit növekedése, de a szembesítés a nyugati társadalommal kiváltotta a fokozódó frusztrációt a félig befogadott és a kizárt, marginalizált rétegeknél egyaránt, és az európai normalitás vágya egyre csak erősödött.

A Chatham House 2017. június 20-i felmérése szerint az Unió lakosságát mély törésvonalak osztják meg aszerint, hogyan részesültek az integráció előnyeiből. A felső harmad nagy része úgy véli, hogy az integráció előnyös volt számára, és támogat-

ja a további integrációt, míg az alsó harmad mindkét esetben elutasító, vagy legalábbis szkeptikus. Magyarországot ez a törésvonal még jobban megosztja, és még nagyobb a vesztesek és ebből adódóan a szkeptikusok aránya. Ezt lovagolja meg a Fidesz, amikor a családottak tömegeit mozgósítja az EU ellen.

A Fidesz-rezsimben minden társadalmi rétegben specifikus de-európaizációs folyamat zajlott le, amelynek előzményei visszanyúlnak a kaotikus demokrácia időszakába, de ahhoz képest új minőséget jelentenek. A leglátványosabb változás a felső harmadnak a politikai osztályhoz tartozó részében zajlott le, amihez hasonló folyamatot a 19-20. század fordulóján figyeltek meg Amerikában. A felső tízezer látványos színrelépése, fényűző fogyasztása Thorstein Veblent arra indította, hogy bevezesse a társadalomtudományba a presztízfogyasztás fogalmát (az eredetiben a „kérkedő” fogyasztást), beleértve a vele járó életmódot is a kultúra megvetésén alapuló „barbár” magatartással. Hasonlóan gyors társadalmi változás zajlott le az újjgazdagok körében az utóbbi évtizedekben Magyarországon, ezért alkalmas Veblen elmélete a státusszimbólumokról a hazai helyzet jellemzésére, ahol a magyar felső tízezer fényűző fogyasztása is kifejezetten a társadalmi státusz kifejezésére szolgál, s ami a legmagasabb politikai körökben már a megalománia súlyos eseteként köszön vissza. A szervesen kinövő nyugati uralkodó osztályok kifinomult, „civilizált” luxusfogyasztása helyett a gyorsan belépő újjgazdagok – különösen a „szabad rablás” hazai lovagjai – körében a fogyasztásnál és az életmódnál az alkalmazkodás kulturális zavara jelentkezik, erőteljesen civilizálatlan, „barbár” vonásokkal, akárcsak egy évszázada Amerikában. Itt az életmód leírására már alkalmasabb a kulturális antropológia tágabb horizontja, mint a szociológia vagy a közgazdaságtan a kettőjük határán lévő fogyasztáskutatással.

A másik végleten, a társadalom alsó harmadában olyan elfeledettnek hitt történelmi jelenségek tértek vissza, mint az éhezés és a hajléktalanság, vagy megjelentek olyan újdonsá-

gok, mint a többgenerációs munkanélküliség, amelyek tényleg a civilizált életkörülmények megszűnésével jártak. A középső harmad került a bizonytalanság állapotába, tudomásul kellett vennie, hogy jórészt csak negatív társadalmi mobilitás van, mégpedig kétféle értelemben is. Gazdasági-társadalmi felemelkedés többnyire csak a negatív informális hálózatokon keresztül történik, a politikai lojalitás pedig az európai erkölcsi és kulturális normák feladásával jár, míg a lojalitás megtagadása vagy éppen a felerősödő decivilizációs folyamattal való szembefordulás lecsúszáshoz vezet a középosztályon belül. Ezért a prekariatásban, a bizonytalan státusú rétegekben elterjedt, mondhatni intézményesült a szabályszegés, a nyílt konfrontáció helyett a Fidesz-rezsim szabályainak kijátszása, és visszatért a kádári időszakból jól ismert második társadalom és második nyilvánosság. Így nehezebb körülmények között nőtt ki új ellenzéki politikai és szakmai elit is, mint az államszocializmus felbomlásának idején, a késői Kádár korban. A jelenlegi decivilizációs folyamatban a társadalmi kapacitás meggyengült, és ezzel roszkadozik a politikai kapacitás is. Ez vezet át az értelmiség középosztályt pótló ellentmondásos történelmi szerepének felvetéséhez.

A civilizációs kihívás képviselői: megosztott értelmiség és mozgalmi társadalom

Nyugaton már a II. világháború előtt kialakulóban volt a képviseleti demokrácia és annak köztes politikai szintje is, a köztér ott készen állt a valódi politikai akciókra, ezért a közvetlen-politikai és a közéleti-értelmiségi szerepek már élesen differenciálódtak, és az értelmiség „politika-helyettesítő” szerepe minimalizálódott. A képviseleti demokrácia fejletlensége viszont a közép-európai történelmi „nyomorúság” szerves része volt, így a szerepek inkább összemosódtak, a közéleti-értelmiségi szerep

szükségképpen átpolitizálódott, és az értelmiség „politika-helyettesítő” szerepe került előtérbe. Az értelmiség, középosztály és polgárság nálunk szorosan összekapcsolódó fogalmak, de jelentősen különböző hangsúllyal, más és más oldalról közelítve. Az értelmiségnek társadalmi funkciót, a középosztálynak társadalmi helyzetet és a polgárságnak kulturális értékrendet tulajdonítunk. Ezek a szerepek Nyugaton sem esnek teljesen egybe, de harmonizálnak egymással. Az értelmiségnek tulajdonított különleges szerep ebben a hármasságban azonban kifejezetten félperifériás jelenség, a többszörösen megszakított modernizáció, avagy felzárkózás következménye, gyenge középosztállyal és felemás (állam)polgári értékrenddel.

Az értelmiség Közép-Európában tehát – mint a főbb társadalmi rétegek szellemileg lepárolt érdekképviselője – voltaképpen a társadalmi mozgalmakat helyettesítő szerepet játszott a közéletben, és ez a helyzet még most is tart. Mondhatni, a társadalmi mozgalmakat is szinte az értelmiségi megmozdulások helyettesítették, és a politikai proteszt akciókat az értelmiségi elismertséggel hitelesítették. Ebben az értelmiségi – általában a polgárságot, konkrétan pedig az egyes sajátos társadalmi mozgalmakat – helyettesítő szerepben fejeződött ki drasztikusan a képviseleti demokrácia nyomorúsága, és jelentek meg annak pótszerei is. Az értelmiségre hárult az európai kihívás megfogalmazása, nemcsak annak történelmi narratívája és a nemzeti identitás kérdésének napirenden tartása tekintetében, hanem a politikai alternatívák képviselője és a politikai kultúra modelljeinek modernizálása vonatkozásában is. Az értelmiség rendelkezett csupán az „erőforrásokkal”, képes volt átlátni a „politikai lehetőségeket”, ezért mozgósító erővel bírt. Mivel azonban a modernizáció minden lépésénél a magyar társadalom újra meg újra szétesett élesen versengő nagy rétegekre-csoportokra, ennek megfelelően hagyományosan az értelmiségi élet is szétforgácsolódott, s ezzel szerkezetében, tematikájában és szubkultúráiban leképezte a politikai alternatívákat.

Ezért most a sajátos magyar helyzet felé fordulva az értelmiség „középosztályi” szerepét illetően általában és a kritikai értelmiség sajátos kezdeményező szerepét kibontva nyitjuk meg az értelmezés új mezejét. A közpolitika-csinálás – különösen az értékelés fázisa – kapcsán már kiderült, hogy egyfelől erősen lepusztult a kritikai értelmiségi funkció, és jelentős részben átvette a helyét az új ál-intézményekben a szolgáló ál-értelmiség, másfelől a hagyományos kritikai értelmiség ellenzéki szerepköre határozottan visszatért, bár a poszt-ipari világban radikálisan megváltozott a társadalmi környezet, és „megszaporodott” az értelmiség is. A hagyományos „humán” értelmiség helyett már széles és további differenciálódások sorozatán átment értelmiség lépett színre, közpolitikai-szakmai (szakértői-technokrata és egyetemi-akadémiai értelmiség), és közéleti-politikai (kritikai és szolgáló értelmiség) tagoltság szerint. Egészében véve kimondhatjuk, hogy a kulturális és tudományos elit, avagy a kritikai értelmiség a társadalmi mozgalmak szempontjából fontos erőforrás, és egyben rendelkezik a politikai lehetőségek kihasználásának képességével is. A különböző közpolitikai területeken dolgozó értelmiségiek, az elméleti-ideológiai kereteket kidolgozó aktorok, a szociális konstruktivizmus „iparosai” az utóbbi évtizedekben éppen a kulturális tényező mobilizációs kapacitása, identitásteremtő ereje révén kerültek előtérbe.

Az értelmiség ugyan korántsem monopolistája a politikai lehetőségek feltárásának és mozgósításának, de a közép-európai hagyományok reprízével megmaradt központi szereplőjének, a kiterjedt értelmiségi szerepében most már többnyire „középosztályként” fellépve. A demokratikus innováció az új ellenállási formák bevezetése a változó világban, amelyben a társadalmi kommunikáció képessége és forrásai az értelmiség értékes szociális tőkéje és „pályaelőnye”, amit felerősít a szakértelmiségi hivatás és a nagyobb világnyitottság is, bár jelentősen korlátoz az értelmiségi szubkultúrák és identitások túlversengő jelle-

ge, ami gyakran negatív összegű játékba csap át. Az értelmiség társadalmi-közéleti szerepvállalásának és közéleti hivatástudata tanulmányozásának az igazi terepe egyfajta kulturális antropológia lehetne mint az értelmiségi életmód kutatása, mind az emberi-társadalmi erőforrások, mind pedig a politikai lehetőségek és mozgásterek oldaláról.

A személyi és intézményi leértékelődés ebben a tekintetben jól tetten érhető, hiszen az értelmiség jelentős része a relatív elszegényedés állapotába, a prekariátusba csúszott le, ugyanakkor a kutatói-egyetemi szféra is az intézményi fellazulás állapotába került. Ezek a tendenciák markánsan jelentkeztek már 2010 előtt is, de rendkívül felgyorsultak a Fidesz-világban, amit felerősített a fragmentálódás és differenciálódás, a szakértelmiség és a lojális-szolgáló értelmiség leválása, valamint a perifrizálódás felerősödése az értelmiség nagy részében. Egészében véve megtörtént az értelmiségi tevékenység, a kutatás és az oktatás államosítása, a közvetlen kontroll és a rendszerszerű korrumpálás kettős eszközrendszerével. A közéleti ember vagy visszamenekült a civil társadalomba, vagy belépett a politikába, de a társadalmi kapacitás gyengesége miatt nem tudott kibontakozni a saját terepén, a politikai középén, avagy a mozgalmi társadalomban.

Az értelmiség politikai szereplése közelebbről a civil és a kulturális identitás kettős rendszere felől bontható ki. A civil identitás az adott politikai-társadalmi rendszerhez való konkrét viszonyulásra vonatkozik, magánemberként, közéleti emberként és állampolgárként. A kulturális identitás mögött viszont egy hosszú távú értékrendszer, történelmi közösségi tudat áll, amely általánosságban megszabja az emberek értékrendszerét, ezért átvonul a változó kormányokon, politikai rendszereken és generációkon is. A civil identitásban erősen megmutatkozik a kognitív disszonancia, az az egyszerű tény, hogy az emberek hajlandók ellentmondásokat is befogadni, de törekszenek azok feloldására, amit a szociálpszichológia a kognitív disszonan-

cia feloldásaként emleget. Az elmúlt harminc évet az értelmiség számára is az ellentmondások felmerülése és keserves feloldási kísérletei jellemezték. Semmi se úgy történt, ahogy az emberek várták, s ehhez újabb és újabb elméleti konstrukciókat kellett kialakítani legalábbis időleges magyarázatként. Ugyanakkor azt a történelmi megosztottságot hurcoljuk magunkkal évszázadok óta, hogy a magyarok kulturális identitása erősen Európához tapad, miközben az utóbbi évszázadokban felerősödött a sérelmi politika, Európa megvádolása és mindinkább a cserbenhagyás vádja is. A Fidesz-rezsim idején ez a megosztottság egyenesen tudathasadássá mélyült az európai tudat és a kormány által – a sérelmi politika felidézésével és felerősítésével – az Unióval szemben kialakított ellenségkép között.

Az elmúlt bő negyedszázad társadalmi mozgalmi és értelmiségi önreflexiói ebben az elméleti keretben vizsgálhatóak. A kétféle identitás belső feszültségei még markánsabban jelentkeztek a rendszerváltás társadalmi mélyszántása idején a civilizációs kihívás képviselőinél, azok körében, akik támogatták az átfogó európai felzárkózást. A baloldali és a liberális értelmiség hosszú ideig nem volt hajlandó szembenézni a valósággal, ezért toronymagasra nőtt a „mindennapos” kognitív disszonancia. A kaotikus demokrácia két évtizedét rossz kompromisszumok és konfliktuskerülő technikák jellemezték, mert olyan nehéz volt feladni az európai álmot és a nyugatias tévedést a rövid útról a demokrácia és a jólét felé. Negatív összegű játék alakult ki egyfelől a különböző értelmiségi csoportok és irányzatok között az önreflexió, a közelmúlt történetével való kritikai szembenézés tekintetében, másfelől a társadalom és a demokratikus értelmiség között, ahogy az új narratíva kialakítása helyett az értelmiség különböző csoportjai egyre jobban bezárkóztak a maguk belső vitáiba. A modernizációs-európaizációs narratíva már a kétezres évek végén romokban hevert, törmelékeivel érveltek és viaskodtak az egyes irányzatok a kudarc beismerése és az újrakezdés igénye helyett. Ezért a tradicionalista-nacio-

nalista narratíva is fellazult, hiszen már akkora fölénybe került, hogy elég volt annak az üres kereteit emlegetni és azokat a mindennapos propagandaszükséglet szerint kitölteni.

De már olyan nagy a baj és olyan evidensek a problémák, hogy a társadalomtudományban és a közéleti vitákban fokozatosan elhárulhatnak a közmegegyezés korlátai. Egyfelől úgy tűnik – többek között *A magyar polgár* (2016) és a *Hegymenet* (2017) kötetek alapján, hogy megkezdődött a Fidesz-világ értelmiségi hátterének „végső válsága”, a jobbközép értelmiségi elit szembefordulása a bársonyos diktatúrával, amit felfokozott a CEU-ügy és a civil szervezetek elleni újabb kormányzati támadás. Másfelől a liberális és baloldali értelmiség is meghaladni látszik a „minden lehetséges” jegyében fogant politikai szerepkeresések átmeneti időszakát, bár még nem teljesen szabadult meg az – önértékelési zavarokkal megterhelt – paternalista attitűdök örökségétől, a „megmondóemberek” mint „lángoszlopok” megjelenésétől és a próféciák meghirdetésétől. A modernizáló-európaizáló értelmiségeknél is gyakori az értelmiségi arrogancia, a köznép mint „áldozat” megvádolása a jelenlegi autoriter közállapotokért.

A nyolcvanas évektől kezdve a jóléti társadalommal szemben mindjobban felülkerekedő neoliberalizmus Nyugaton is megbontotta a korábbi társadalmi integrációt, bár annak számos alapvető elemét megőrizte, ezeket az évtizedeket már egyre inkább a jóléti rendszer visszaszorítása és az egyenlőtlenség fokozódása jellemezte. Az emberek jelentős részének a fejlődés főáramából való kisodródása az évtizedek során felhalmozódva kiváltotta a fejlett országokban a „düh évtizedét”, amit mostanság a neopopulizmus rohamaként látunk világszerte. A magyar ellenzéki értelmiséget viszont kettős válság sújtotta, ami valóságos kulturális traumát és általános bizalmatlanságot váltott ki, és sikertelen identitás-keresés identitás-váltsággá mélyült, hiszen a neoliberalizmus a jóléti társadalom hozománya nélkül zúdult rá a magyar társadalomra. Márpe-

dig a neoliberális redukcionizmus felmondja azt a kompromisszumot, hogy a gazdaság, a politika és a társadalom külön szféra a maga törvényeivel, de nálunk nem a gazdaság embe-re, a homo oeconomicus diktatúrája alatt, mert az autoriter rendszerek, így a bársonyos diktatúra alapja a politikai redukcionizmus, a homo politicus diktatúrája, amit vegyít a haszonmaximálásra törekvő egyén elvont racionalitásával. Nyugaton korábban a neoliberalizmust mint depolitizálást a modernizáció gazdasági mítoszával tartották fenn, mostanság nálunk a nemzeti érdek, mint politikai tényező dominálja a gazdaságot a nemzeti tőke nevében, a társadalmat pedig a „megvédjük a kultúránkat” mantrájával.

A Fidesz a kilencvenes években fokozatosan átvette az MDF és a MIÉP környékén összegyűlt konzervatív értelmiséget, kidolgozta a tradicionalista-nacionalista narratívát, és a kétez-res években erre építve hatalom-átvételi stratégiát dolgozott ki. Amikor 1998-ban először belépett a hatalomba, még úgy tűnt, hogy egy határozott értékrenddel rendelkező, ideologikus párt-ról van szó, ami stratégiai programokkal lép fel, de később ennek már nyoma sem volt. A 2010-es győzelem után még erősek voltak az ideológiai felhangok, de a Fidesz később egyre jobban belefűldt az elvtelen pragmatizmusba, sőt 2014-ben a „folytatjuk” jelszavú választási programmal éles kontraszt keletkezett még a két legutóbbi kormányzati ciklus között is. Már a 2010-es évek elején az államapparátus teljes használatával és a bejáratott narratíva „puha hatalmával” kezdett kormányozni, az elveket feladva, üres retorikává süllyesztve, teljes eklekticizmus-sal és felvállalt ellentmondások tömegével, amit az emberek nagy tömege eltűrt és elfogadott.

Ezért már 2011-2012-ben csalódottan levált róla a saját értelmiségének élmezőnye, pedig értelmiség és rendezett világkép, határozott jövőkép nélkül nincs tartós konszolidáció, csak hatalmi stabilizáció, ahogy Kolosi korábban már idézett elemzésében kifejti: „a kilencvenes években Orbán Viktor még az egyik

legfontosabb feladatának az értelmiség megnyerését tartotta. A 2002-es vereség után azonban lemondott erről, és széles érte-lemben vett elitcsere-re szánta rá magát. Elit helyett azonban kli-entúra épült ki, nemcsak szellemi, hanem gazdasági területen is.” (Kolosi, 2017: 19.). A jobboldali-konzervatív ideológiai beál-lítoottság, avagy egy szinttel lejjebb, a tradicionalista-naciona-lista narratíva részletes kidolgozása helyett zanzásított nemzeti konzervatizmus következett egy tucatra tehető szólító-szavak-kal, mint Keresztény Európa, nemzeti szuverenitás és nemze-ti nagylét. Ezzel a Fidesz csúszott lefelé a képzettségi skálán, mind a politikai osztályt, mind pedig a követőket tekintve, vagy-is nagyban hozzájárult nemcsak a társadalom elbutításához álta-lában, hanem saját elitcsapatai és mezei hadai elbutításához, szellemi leértékeléséhez is.

Az ellentmondásos jelleg markánsan ugyan megmutat-kozik a politikai spektrum mindkét oldalán, mégis mindent összevetve, a történelmileg jól ismert megszakított polgároso-dás legújabb fejezetében az értelmiség „polgárság-helyettesítő” és a társadalmi mozgalmakat generáló szerepének a közép-euró-pai repríze az utóbbi években egyre „magasabb szinten” jelent-kezett, mert a demokrácia mélyülő válságával szükségképpen egyre nagyobb rá az igény. A jobboldali-konzervatív értelmi-ség leválása egyben rávilágít az egész Fidesz-rezsim jellegére, mert világosan megmutatja a Fidesz belső válságát, a zsákut-cás fejlődést és a konszolidáció hiányát, amit kívülről felerősít a versenyképességben a regionális pozícióvesztés. Boldogtala-nok vagyunk, nem vagyunk kortársai a Boldog Európának, ami már elindult az „új jövő”, a befogadó demokrácia és az innová-ció-s társadalom felé. Joggal vagyunk boldogtalanok, nagyon keveset fektetünk be a felsőoktatásba, a tudományba és az inno-vációba, bár az előremenekülés lehetne számunkra az egyetlen kiút az újra kitermelt modern elmaradottságból. Pedig ahogy Bod Péter Ákos is hangsúlyozza fentebb már említett írásában: „A 2020-as évek Európájában nem lehetünk sikeresek enge-

delmes munkaerővel, szervilis (és így egyre szakszerűtlenebb) államapparátussal, a legszűkebb körben hozott improvizált döntésekkel, tőlünk idegen ázsiai minták felé kacsingatva. Ez a felismerés, és nem a politikai érzület motiválja a józan szakmai körök tiltakozását az oktatási rendszerben végrehajtott centralizáló, hatásában lebutító politika ellen.” (2017: 55.).

A „mély generációváltás” és az Új Világrend kialakulása

A rendszerváltás kezdete óta eltelt harminc év után eljött az ideje a generációváltásnak, amit az is jelez, hogy fokozódik a nemzedékek konfrontációja és nő a generációs szakadék. A korábbi generáció vitte végig az előző rendszerváltást, de az mára jórészt megfáradt, és a hitelét is elvesztette. Az igazán tragikus folyamat a fiatalok elvesztése, hiszen a politikai elit látványos előregedésével, pozíció-örzésével és ezzel egyben a társadalom jövőképeinek eltűnésével politikai árvákká váltak Magyarországon. Az utóbbi években azonban erőteljesen aktivizálódtak és radikalizálódtak, új kérdéseket tesznek fel, és az új nemzedék belépése elvezet a „régijövő” megkérdőjelezéséhez és félretolásához. A közvetlen feladat mostanság ugyan a hídépítés a generációk között, de a 2018-as választások után már az új, most belépő generáció fogja kinyitni az „új jövő ablakait”.

Minden politikai rendszer akkor bukik meg, amikor elveszíti az ifúságot. Ez a helyzet alakult ki manapság is. Ám ismerős ez a helyzet már a nyolcvanas évek végéről is, amikor a fiatalok a maguk módján egyszerűen kiléptek a rendszerből. Az új generáció ugyanis sohasem válaszolja meg a korábbi generáció által feltett kérdéseket, hanem félretolja őket és új kérdéseket tesz fel. Ez történik most is, itt lép be a Dahrendorf által említett második harminc év a mély generációváltással. Van egy demokratikus közegben felnőtt nemzedék, van egy nyitott és dinamikus Európa, és az előző rendszerváltás is úgy kezdődött, hogy

összeomlott a szocializációs mechanizmus. A fiatalság akkor kilépett a rendszerből, amiről már mindenki tudta, hogy fenn tarthatatlan, a Kádár-rezsim vezetői is, és a mostani kis despoták közül is sokan érzik már a vesztlüket.

A Fidesz 2010 óta vadul dolgozik a szocializációs mechanizmus kiépítésén. Felforgatták az egész iskolarendszert, átalakították az alattvaló-képzés és az elbutítás rendszerévé. Az egész törekvés azonban látványos kudarcot vallott, az oktatás színvonala drasztikusan csökkent, akárcsak az új tekintélyuralmi rendszer elfogadottsága a fiatalok körében. Közöttük igen alacsony a fideszes szavazók aránya, mivel vagy kimenekültek a politikából, vagy szembefordultak a rendszerrel. Az előregedett fiatalok, a Fidesz elkényelmesedett első generációja mellett már megjelent a kitenyészített apparatcsikok második generációja is, hiszen a Fidesz kiterjedt klientúrát épített ki a jól idomított fiatalokból, akik farkasok módjára garázdálkodnak a közéletben. A Fideszben a fiatalokat csak ezek az új undokok, gyenge képességű és agresszív fellépésű karrieristák képviselik, akik a közéletben gátlástalanságukkal és szolgálalkúságukkal tűnnek ki, amikor leugatják, és kemény hazugságokkal traktálják a vitapartnereiket.

Nemcsak a politikai rendszerek, hanem a pártok előregedésének is első és legfontosabb jele, hogy elveszítik a fiatalságot. A közvélemény izgatottan figyeli, hogyan változik a pártok támogatottsága hónapról-hónapra, bár évtizedek óta ragyogóan működik a közvéleménykutatás, a pártok versenyére fókuszálva lényegében kevesen figyelnek fel arra, hogy szinte teljesen eltűntek a pártok szavazótáborából a fiatalok. Pedig „a racionálisan lázadó” fiatalokról is van professzionális kutatás és rendszeres tudományos felmérés. A politikai vitákban mégis az megy, hogy van egy többmillió tagolatlan tömeg, amit meg kell nyerni a választási részvételre, s annak bizony tekintélyes része fiatal, akiket nem érnek el a demokratikus pártok ómagyar szövegei, ezért most külön indulnak neki a „járatlan” útnak.

A nyugati társadalmakban a nemzedékek közötti váltásban szerves folytonosság is van, így a generációváltások a társadalmi dinamika természetes mozgatóerői az ifjúsági mozgalmak sajátos jellege révén. Hiszen az ifjúsági mozgalom is állandóan megújul, mert cserélődnek a szereplői, beleintegrálódnak a felnőtt társadalomba, és a következő ifjúsági mozgalmak már őket is szembesítik a belépő új nemzedékkel, miközben kitermelik és a napirendre tűzik az új kérdéseket. Magyarországon azonban a kétezres évek eleje óta leállt az új nemzedékek társadalmi-politikai integrációja és mozgalmi dinamikája, mert a pártok és választóik elöregedtek, és elhalkult a párbeszéd a nemzedékek között. Az ugyanis a társadalom mély problémáját jelzi, ha lelassul a társadalmi mobilitás, márpedig Magyarországon a fiatalok körében már régóta igen alacsony a vertikális mobilitás. A szocializáció minőségi dimenziója a beépülés a politikai közösségbe, a „köztársaságba”, vagyis a „republikánus” szemlélet mint állampolgári identitás, a jogok és kötelességek felvállalása, tudatos elfogadása. A szocializáció során a társadalmi folyamatok „rejtett üzenetei” azt sugallták a fiataloknak, hogy itt nincs jövőjük, ezért sokan a lábukkal szavaztak a Fidesz-világ ellen.

A mély generációváltást a külső és belső radikális változások együttese okozza, s a párhuzamos átalakulások felfokozzák egymás hatását. Először is, a legnyilvánvalóbb az „írásbeliség” legújabb, rendkívül gyors forradalma, ami mindent átformál. Akár a „kulturális világforradalom”, mint a globális mozgalmak nyelve, akár a „negyedik ipari forradalom” felől közelítünk, a következő nagy fordulatot a digitális bennszülöttek és a „tudás-munkások” tömeges belépése hozza majd meg. Az Új Világrend kezdetén, amikor még csak „a bizonytalanság biztos”, annyi mégis csak bizonyos, hogy már beléptünk az innovatív fejlődés, Joseph Stiglitz terminusával szólva, a „tanuló társadalom” korszakába.

Másodszor, az elmúlt negyedszázad úttévesztésének, az európai főútvonalról való letérésnek, és annak nyomán a társadalmi

szélességű deprivációnak a legnagyobb vesztese az ifjúság volt. Nálunk különösen erősen jelentkezett ez a társadalmi sokkhatás, az Eurofound 2017-es uniós jelentése szerint a magyar társadalomban nőtt leginkább a társadalmi egyenlőtlenség, és egy kasztszerűen befagyott, mobilitását veszített társadalmi szerkezet jött létre. Ennek súlyos következménye a jövő perspektívájának elvesztése és az előző generációkkal való párbeszéd hiánya a hazai fiatalság körében.

Harmadszor, a feltáruló új lehetőségek, főleg a világnyitottság miatt, az az ország, amelyik nem nyeri meg odahaza a fiatalokat, az elvándorlás révén el is fogja veszíteni őket. A fiatalság a legnemzetközibb, sőt éppen a fiatalság legaktívabb része veszi át a leginkább a nemzetközi mintákat. Márpedig a korábbi, 2010 előtti kaotikus demokrácia fokozatosan elvesztette, mert tevékenységével marginalizálta a fiatalságot, a Fidesz-világ pedig durván eltaszította magától a belépő nemzedéket. Az ifjúságpolitika nem vált önálló közpolitikává, az ifjúságkutatás pedig valódi tudományos diszciplínává. Végezetül tehát a szakadék tényleg itt a legnagyobb, még az 1989-90-es rendszerváltás előtt sem volt ilyen éles a gazdasági – társadalmi és politikai megosztottság a nemzedékek között.

Minden új generáció igyekszik leválasztani magát a megelőző generációról, mert az számára a kudarcos múltat jelképezi, amit a belépő generáció átértelmez, és „új múltként” kezel. Az új generáció mindenképpen markánsan megkülönbözteti magát a megelőző nemzedéktől, és az újrakezdéshez legfeljebb a korábbi generációkra visszatekintve keres elődöket, de nincs érdemi párbeszéd az egymást követő generációk között. A belépő generáció közös platformja végül is a dacos tagadás mint éles paradigmaváltás. Ám az új perspektívák keresése valójában már a különböző „narratíva-buborékok” versengő modelljeiben indul meg, amelyek között alig van termékeny együttgondolkodás vagy kapcsolódás. A belépő generáció csoportjai jószerevével csak a tagadásban, a paradigmaváltás szükségességében

értenek egyet, a jövőről viszont már különböző alternatívákat vázolnak fel.

Az elmúlt egy-két évben azonban a demokratikus ellenzékben is nyilvánvalóvá vált a generációs szakadék a belépő új nemzedék és a korábbi politizáló nemzedékek között. Gyakorlatilag nincs közöttük párbeszéd, mert más nyelvet beszélnek, más fórumokat használnak, és más problémák izgatják őket. Amikor a fiatalok politikai szerepe a közéleti vita középpontjába került, ez a közéleti rácsodálkozás nem érintette az alapvető kérdést, hogy mivel is fordulnak szembe ezek a fiatalok és milyen új kérdéseket tesznek fel. A demokratikus ellenzék, mivel eddig még nem volt képes érdemben és alaposan szembefordulni a saját múltjával, ezért szemérmesen kezeli azt a kérdést, hogy mit is utasítanak el valójában a fiatalok. Az idősebb nemzedékek számára ugyanis rengeteg jó közhely kínálkozik a valódi kérdések elkerülésére, egyrészt a fiatalok természetes radikalizmusáról, „mi is ilyenek voltunk” alapon; másrészt a demokratikus időszak ellentmondásairól, „mi is követtünk el hibákat” alapon; harmadrészt a fiatalok fellépésének az új világhelyzetből való levezetéséről, „na igen, megváltozott a világ, nem is a múlttal, hanem a jelennel van bajuk” alapon. Ez a mantrázás a fiatalokból csak unalmat vált ki, ami tovább mélyíti a generációs szakadékot. A makacs tény pedig az, hogy olyan politikai árvák léptek a színre, akik nem folytatni és kijavítani akarják a 2010 előtti rendszert, hanem újrakezdeni a demokratizálást. Nem biztos még, hogy „tudják”, de már „teszik”.

Két különböző, de szorosan összefüggő kérdés vetődik fel manapság, amelyeket érdemben már a belépő új nemzedéknek kell megválaszolnia. Az egyik az úttévesztés és az újrakezdés kérdése hazánkban, a másik pedig az új, globális helyzet felmérése. Ebből összegezve az adódik, hogy a rendszerváltást nem „befejezni” kell, hanem újrakezdeni, egészen más körülmények között, mint a nyolcvanas évek végén. A Fidesz a „romlás virágainak” terméke, a rendszerváltás megtorpanása révén került

„abszolút” hatalomra, és a rendszerváltás kudarcának mítoszával legitimálja autoriter rendszerét. Már csak ezért is kellett volna alapos önkritika és önvizsgálat a demokratikus oldalon 2010 előtt, de még inkább 2010 után. Az autoriter rendszertől, a Fidesz bársonyos diktatúrájától addig nem lehet megszabadulni, míg a demokratikus ellenzék el nem jut a megtisztulás állapotáig az úttévesztés felmérésében és egy radikálisan új alternatíva felmutatásában. Ha ezt tovább halogatjuk, azzal csak azt érzük el, hogy a belépő új nemzedék tájképe az elmúlt negyedszázadról még keményebb és kegyetlenebb kontrasztokat fog felmutatni.

Napjainkban egy felemás átmenet zajlik nálunk a mozgalmi társadalomba, mert az idősebb generációk észlelik, de még nem, vagy alig értik a bajt, ugyanis másképp vannak beprogramozva. A társadalom megszólítása és mozgósítása ezért párbeszéd-hiányosan, a generációs programok konfrontálódása mentén történik. Nem lehet elégszer ismételni, hogy minden belépő nemzedék félretolja a régi kérdéseket, nem válaszolja meg azokat, míg a korábbi nemzedékek görcsösen a régi kérdésekre keresnek új válaszokat. Nyugaton ennek a helyzetnek van organikus változata is, a „megszüntette-megtartás”, hiszen a régi válaszok leértékelődnek és eltűnnek, de az eredeti kérdés megmarad. Pedig nálunk is ez a helyzet, az európai civilizációs kihívás új megfogalmazásban Kelet-Közép-Európában is tartós marad, amellyel az új generációnak is szembe kell néznie.

A politikai generációk váltása azonban a mi régióinkban szertetlen és önreflexió nélküli, azaz nem reflektál az egész rendszerre, csak annak egy-egy kiválasztott aspektusára, mivel nálunk az új generációban a fennálló rendszer dacos tagadása is mozaikosan törik. Így csak narratívabuborékok alakulnak ki az ifjúság egyes csoportjaiban, sokszor a „se jobb, se bal” kifejezéssel álcázva a perspektíva és a generációs együttműködés hiányát. Ez az adott generáción belül is feszültséget szül, és az önzoláció elindítja a fragmentáció következő menetét a belépő generáci-

óban. Így az a döntő kérdés, hogy nyitottan fogalmazza-e meg magát a belépő új nemzedék, vagy bezárkózik a maga problémaiba az átöröklött szubkultúrák mentén. Putnam-mel szólva, manapság az a nagy rejtély, hogy a zárt közösségek és szubkultúrák elszigetelt világa (bonding) marad-e a domináns, vagy megtörténik az áttörés a társadalmi szolidaritás és párbeszéd, a hídépítés (bridging) világa irányában.

Bibliai hasonlattal: az a nemzedék, amelyik harminc éve kezdeményező nemzedékként elindult, nem jutott el és „nem léphetett be” Kánaán földjére. A 2018-as választás mindenképpen határmezsgye: harminc év múltán a korábbi politikai elit búcsúja és az újabb rendszerváltás előzetese lehet.

UTÓSZÓ

A jövő ablakai és az újrakezdés esélyei

„S mégis bízom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár!”
(József Attila, Ős patkány terjeszt kórt, 1937)

A narratívák vetélkedése és a demokratikus hegemónia elvesztése

A 2010-es években fejünkre dőlt a tető, ránk omlottak a korábban oly megbízhatónak vélt demokratikus intézmények, ráadásul még azt sem értettük, hogy miért történik az egész, mert a demokratikus baloldal nem volt képes szembenézni a múltjával. A magyar társadalom horizontján a 2010-es évek második felében azonban már jelentkezett az „új múlt”, mert már radikálisan másképp látjuk az elmúlt negyedszázadot, mint néhány évvel korábban, és felderengenek az „új jövő” körvonalai is. Ami a demokratikus közvéleményt legjobban megosztja, az a 2010-es fordulópont és a két szakasz értékelése. Ahogy távolodunk a 2010-es fordulóponttól, a progresszív, nyugatias gondolkodásban is egyre inkább terjed a meggyőződés, hogy a 2010 előtti szakasz nagyban előkészítette a jelenlegi bársonyos diktatúrát. Valóban, amíg nem tárjuk fel az előzményeket, amelyek a magyar társadalmat elgyengítették, a részvétel spektrumát és a szociális tőkét drasztikusan csökkentették, addig nem tárulnak fel teljesen a 2010-es összeomlás okai sem.

Manapság pedig „élen járunk” a működőképes részvételi demokrácia lerombolásában, mivel 2010 óta már intézményesen, „iparszerűen” folyik a tények eltorzítása, a hamis tények feltalálása, vagyis idehaza már bőségesen a hamis hírek „igazság utáni” korszakában vagyunk. A magyar közéletben elfáradtak

a szavak, mert túl sok jelentést cipelnek, hiszen Orwell módjára jelentik a maguk ellentétét is. A „szabadság” valóban „rabság”, mivel az a (többségi) demokrácia, amire a kormány hivatkozik, valójában egy modernizált-mediatiszt (bársonyos) diktatúrát takar, az elkoptatott polgár szó pedig alattvalót. A kormány által hazugságra kényszerített szavak a mindennapos ismételéssel unalmas laposságokká zülkenek ugyan, de mégis hatások maradnak, mert ellehetetlenítik az érdemi társadalmi vitát a közállapotokról.

A demokratikus narratíva lényegében már a kétezres években vereséget szenvedett, vagyis az érvek és az érzelmek csatáját sokkal hamarabb elvesztettük, mint a demokratikus választást. A baloldali kormányzás nem épített ki Gramsci értelmében vett hegemoniát vagy más kifejezéssel domináns narratívát, avagy Nagy Történetet. Azért nincs egységes demokratikus ellenzék sem, mert csak a régi nyugatias narratíva, a végletekig leegyszerűsített modernizációs modell széttört cserepei maradtak meg a 2010-ben elvesztett választás után. A régi modernizációs narratíva elvei már akkor se működtek, míg az „új múlt” bemutatása segíthet feltárni az úttévesztést, és elvezethet a történelmi korrekcióhoz. Az új helyzetben már megint szükségessé vált a hegemonia kialakítása, de másképpen, most már a hazai sajátosságainknak megfelelően, azaz a „magunk módján”.

A Fidesz viszont megszerezte a Gramsci értelmében vett hegemoniát a kilencvenes évek végére, tovább építette a kétezres években, és győzött is vele 2010-ben. Már a kilencvenes években megkezdte a nyugati narratíva ellenpontjának kialakítását, fokozatosan átvette és modernizálta az MDF kopottas, avított konzervativizmusát, és belecsatornáztta abba a vesztesek panaszát is. Ez a tradicionalista-nacionalista narratíva és szociális populizmus segítette a választási győzelemre 1998-ban. De ez a figyelmeztetés sem volt elég a nyugatias alternatívát képviselő politikai erőknek, akik az átmeneti gazdasági fellendülés és az uniós felvételre való várakozás eufóriájában továbbra is a nyu-

gatias tévedés modellje szerinti narratívát képviselték. A Fidesz a kétezres években közben megszerezte az „anyagi” hegemoniát is, de a szellemi-kulturális területen ugyanilyen fontos volt az előretörés és az építkezés, s vele a „szellemi” hegemonia teljes kialakítása.

Orbán valójában a politikai és a gazdasági pozíciók egymást támogató és felerősítő rendszerét alakította ki, a Simicska-birodalom a lojális oligarchák seregével a negatív szociális integrációt és a negatív hálózati társadalmat építette ki, de ugyanilyen nagy figyelmet fordítottak a szellemi élet pozícióinak megszerzésére és a történelmi narratíva sikerére. A hegemonia kiépítésnek a legerőteljesebb eszköze az emlékezetpolitika volt, a múlt átírása olyan fiktív történelemmé, ami magyarázatot kínált a vesztesek növekvő seregének a felzárkózás újabb történelmi kudarcára. A sérelmi politika tradíciója mélyen áthatotta a magyar közgondolkodást, és könnyen átfordítható volt az unió-ellenesség puhább, majd egyre keményebb formáira a Bécs–Moszkva–Brüsszel történelmi útvonal logikája szerint, ahogy Orbán Viktor a 2011. március 15-i beszédében ezt megfogalmazta.

A Fidesz a kétezres években sikeresen megkérdőjelezte a neoliberális torzult modernizációs narratívát, hiszen az utolérés „könnyű álma” szétfoszlott a lakosság nagy része számára. Az új tradicionalista-nacionalista narratíva fokozatos felülkerekedése már érzékelhető volt 2006 után, és 2010-ig megtörtént a fölény megszerzése is, amelyben nagy szerepe volt a 2008-as szociális népszavazás kapcsán indított új típusú szellemi offenzívának. Megértették, hogy a győzelem nem az elméleti vitákon múlik, nem a tudományos élet szintjén dől el, hanem az emberek gondolatainak átprogramozásán. A nyugatias oldal a maga narratíváját teljesen evidensnek vélte, és a sikeres Nyugat merő létezésével bizonyítottnak is, ezért nem épített ki az erősödő nacionalista és szociális populizmussal szemben valódi alternatívát, mivel egy félénk baloldali és egy erőteljes neolibe-

rális alternatíva kettősségében vergődött. A baloldal és a liberális oldal már a kétezres években marginalizálta, a társadalmi élet peremére szorította a maga értelmiségét. A Bolognai Program végrehajtása során elbagatellizálta a felsőoktatás modernizációját és nem építette ki a saját alapítványi rendszerét sem, ami pedig minden nyugat-európai pártnak a legfontosabb stratégiai bázisa, a politizáló és a kormányzó társadalomnak egyaránt szükséges alapintézménye.

A Fidesznek az MDF eljelentéktelenedésével sikerült maga mellé állítania a jobboldali értelmiség különböző csoportjait, de a 2010-es fordulat évében az alkotó értelmiség a jobboldalon is súlyos csatlódásként élte meg az Uniótól való elfordulást és a bársonyos diktatúra bevezetését. 2011-ben a vezető jobboldali értelmiségi személyiségek már nyíltan szembefordultak a Fidesszel, és a Fidesztől való elidegenedésük végigkíséri az Orbán-kormány nyolc évét. Az értelmiség mindkét oldalon marginalizálódott a 2010-es években, így a magyar társadalom a mély tudatvesztés állapotába került, amit a könyv végén a civilizációs válság egyik legsúlyosabb tüneteként próbáltam bemutatni.

Lehet is és kell is a hegemonia kialakítását a civil társadalom oldaláról értelmezni, hiszen a pártok és/vagy a kulturális-szellemi elit feladata a stratégia kidolgozása és meghirdetése, de ezt győzelemre vinni, az egész társadalomban elterjeszteni csak a civil társadalom csapatai, civilizációs ágensei tudják. Ám az MSZP és az SZDSZ a rendszerváltás első két évtizedében nemcsak a stratégia, az új narratíva kidolgozását hanyagolta el, hanem a nyugatias civil társadalom kiépítését és rendszerszerű támogatását is, ami megalapozhatta volna a fenntartható demokratizálás és európaizálás programjának hosszú távú hegemoniáját. Mégis, nem elsősorban a civil társadalom kiépítése, hanem a politikai közép gazdag „közügyi” intézményrendszerének kibontakoztatása lehetett volna az a tényező, ami megteremthette volna a tartós demokráciát. Az öntudatos közéleti

emberek seregének színre lépése és intézményesen szervezett aktivitása nélkül nincs demokratikus társadalom, s a hegemonia megszerzésében most erre kell irányítanunk a lépteinket.

A *politika alulnézetben* című könyvemben próbáltam áttekinteni a politikai rendszer nyugat-európai modelljét, és ebben a könyvben ezt az utat követtem. A nyugati rendszer a háromszintű politika – az állami-kormányzati „nagypolitika”, a politikai közép átfogó intézményrendszere és a civil társadalom alapszintje – kibontakozására épül, amelyből a politikai közép fontosságát akartam mindenekelőtt kiemelni, s ezzel egyben a politizáló és kormányzó társadalom működését bemutatni. Ennek az európai politikai rendszernek a nagy próbája a demokratizálás folyamata nálunk, amit csak ezen a nyelven és fogalomkészlettel lehet leírni, ezért a terminusok az előző könyvből visszatértek, és kiemelt hangsúllyal jelentek meg a szövegben. A nyugati típusú politikai rendszerrel kell szembenézni ahhoz, hogy a részvételi, alulról felépített demokráciát meghonosítsuk negyedszázaddal a rendszerváltás után hazánkban is. Ideje lenne már Magyarországon is megtanulni, hogyan kell politikaiul beszélni, és a politizáló társadalom nevében megszólalni.

Ez a könyv vitairat is a demokratikus közvélemény számára, és vádirat a jelenlegi rendszer EU-ellenes politikájáról. Nagyon éles határt kell húznunk az első húsz év demokratikus világa és az azt követő nyolc év bársonyos diktatúrája közé, már csak azért is, hogy a korábbi demokratikus rendszer építészének az érdemeit elismerjük. De nem kerülhetjük meg azt a kérdést sem, hogy miért omlott össze ez a demokratikus rendszer. Itt nem elég a moralizálás, a személyi tényezőkre és az emberi gonoszságra való hivatkozás. Ezt érzékeli Majtényi László is az Élet és Irodalomban 2017. december 20-án megjelent cikkében, amikor azt írja, hogy „Magyarországon millióknak – mert a nyomorban jog sincs – nincsen hazájuk. A mi országunkat kétmillió ázsiai nyomorban tengődő és még kétmillió olyan sze-

gény ember lakja, akik nem is hónapról hónapra, de hétfőről keddre küzdenek családjuk legelemibb szükségletéért. (...) Le kell vonni a tanulságokat a Harmadik Köztársaság bukásából: az alkotmányozóknak gondolniuk kell a szegényekre.” (2017: 16.). A vita a demokratikus közvéleményben tovább kavargó majd, különböző hangsúlyokkal, de eléggé nyilvánvaló, hogy az újabb „alkotmányos forradalom” csak az első lépés. Csak egy új átfogó demokratizálás kiindulópontja lehet, és nem maga a mindenség, amelyből minden jó magától fakad, mert ha a négymillió magyar tényleges társadalmi-gazdasági jogfosztottságát és kitaszítottságát nem tudjuk felszámolni, akkor újra ránk dől a jogállami épület, akármilyen szépen építenék is meg.

A Fidesz-rezsim nyolc éves országdúlása után ideje már felébredni, és rádöbbsen, hogy az elmúlt harminc év valójában egy világtörténelmi utazás volt a félperifériából a félperifériába, 2010 előtt a függő, 2010 után pedig a zsákutcás fejlődés mintázata szerint. Ezért az elmúlt negyedszázad nagyon árnyalt megközelítésre van szükség, három alapszabállyal, amelyek tézisként is megfogalmazhatók:

(1) megőrizni az 1989-ben induló rendszerváltás fontosságát, a nagy történelmi fordulat jellegét, hiszen minden korlátozottságával együtt rendszerváltás volt Nyugat felé;

(2) kimutatni azonban erőteljes vonásokkal a kaotikus demokrácia belső ellentmondásosságát, a fejlődés tévútra sodródását;

(3) de nem összemosni a korrupció és a politikai elit gyenge teljesítményének relativizálásával a 2010 előtti és utáni radikálisan különböző állapotokat.

A tradicionalista-nacionalista narratíva tagadja az első tézist, a modernista-neoliberális pedig a másikat, míg a belépő új nemzedék politikai árvái hajlamosak arra, hogy egyetlen negatív folyamattá lássák egybe az egész negyedszázadot.

A következő negyedszázad programja ugyancsak összefoglalható három tézisben:

(1) mindenekelőtt és mihamarabb visszatérni a kezdetekhez, a politikai rendszerváltáshoz, a kulcsszó a nyugati típusú demokrácia, a jogállam helyreállítása;

(2) az új kiindulópontból elindulva kikínlódni a társadalmi rendszerváltást, a rendszerváltás teljes ívét, a politika, a gazdaság és a társadalom egymást követő átalakulásaiban, egymást felerősítő köreiben;

(3) de egyben teret kell nyitni a generációváltásnak is, ami meghozza a korszakváltást, hiszen Európa kortársainak kell lennünk nyitnunk kell az új fejlődési formák felé, sőt elébe kell mennünk a most zajló globális változásoknak.

Kitörés az európai civilizáció felé: az új jövő ígérete

Manapság divatos megszámolni, hogy hány rendszerváltás volt 1867 óta, de akárhány volt is, mindegyik a politikai generációk közötti mély konfliktussal járt. A nemzedékek közötti szakadék valószínűleg most a legnagyobb, s ez a készülődő mély generációváltás már előlegezi egyben a következő rendszerváltás legfontosabb jellemzőit is, mert a belépő korosztály konfrontációs jegyei voltaképpen a fejlett világba való betagozódás alapkövetelményei is.

A rendszerváltással nem elszigetelt gazdasági, jogi vagy akár társadalmi, hanem komplex civilizációs kihívás ért bennünket. A világrendszer perifériáján még elkülöníthetők a gazdasági, jogi és társadalmi modernizáció viszonylag elszigetelt folyamatai, az európai félperifériát azonban rendszeresen átfogó civilizációs kihívások érik, amelyek az egyes fenti dimenziók koordinált folyamatában az egész életmód együttes változását követelik meg. Nem elég a jogállami, vagy akár a politikai rendszervál-

tás, a civilizációs válságot kell megszüntetni. Ez a demokrácia, az emberek teljes „felhatalmazása”. Erről szoltak az értelmiségi viták az elmúlt negyedszázadban. Ideje észrevenni és kimondani, hogy az akkori várakozások nem teljesültek, ezért egy új modellben kell gondolkodni. Tudomásul kell venni, hogy amikor a valóság új fejleményei szembekerülnek korábbi ismereteinkkel, „hitünkkel”, azaz értékrendszerünkkel, először még ugyan beleveszünk az egyes történések-tények átértelmezésébe, de ez az egész elméleti rendszerünk fokozatos eróziójával is jár. Aztán elérkezünk egy ponthoz, amikor a kognitív diszsonancia redukciója, feloldása során már az elméleti rendszer teljes átalakítása válik szükségessé.

A mai világ körülöttünk a bővített társadalmi újratermelésről szól, ahol a bővülő közszolgáltatások, mint a közoktatás és közegészségügy, a társadalmi újratermelés legfontosabb és leghatékonyabb eszközei, s ez a legtagabb értelemben vett szociálpolitika. A globális versenyben a társadalom dinamikája éppen attól függ, hogyan bővítik ezt a társadalmi újratermelést a kor követelményeinek és lehetőségeinek megfelelően. A legversenyképesebbek a jövőre orientált társadalmak az északi országokban, ahol a jövőtervezés és „jövőtermelés” mindennapos gyakorlat, amit Svédországban a „jövő minisztériuma” irányít. A befektetés a jövőbe valójában egyben nyitás is a fiatalok tömegei felé, mert ez a befektetés a fiatalok képzésébe és a társadalmi-tudományos innovációba már réges-régen kikerült a jóindulatú közhelyek és a vágyálmok birodalmából a gondos tervezés és a végrehajtás világába. Szomorú lenne, ha a magyar demokratikus ellenzék ezúttal is a nyugati társadalmak múltját akarná utolérni, és nem hallaná meg a fiatal mozgalmak hangját, akik már a kapukat döngetik.

A jobb- vagy baloldali értékek és identitások maguk is történelmi kategóriák, minden nagyobb világrendszerbeli váltásnál újrafogalmazódnak, és most épp itt tartunk. Az a lényeg, hogy az adott társadalom milyen értékrend dominanciája alatt

élte meg a kudarccokat, és milyen ideológiával fellépő uralkodó elitre reagált a maga társadalmi mozgalmival. A baloldal fogalma történelmileg többszörösen túlterhelt, az államszocializmus terhes öröksége nemcsak a diktatórikus rendszer, hanem az elavult termelési rendszer, az ipari típusú társadalmi utópia nyomasztó árnyéka is. Ezt a történelmi terhet csak fokozza a rendszerváltozás utáni baloldal tétovasága, a történelmi útvesztésben való szerepe és a szolidaritás értékrendjének kiüresedése, ami társadalmi szélességben – de főleg a fiatalságnál – mély frusztrációt váltott ki. De a Fidesz-világ bársnyos diktatúrájának kiépítésével a magyar társadalom még mélyebb frusztrációt élt meg az avított jobbközép és az agresszív szélsőjobb különböző variációi, a nacionalista és szociális populizmus uralma alatt, ami rendkívüli gyorsasággal devalválta a jobboldal értékrendjét és delegitimálta a kormányzati tevékenységét. A magyar társadalom fokozatosan nyitottá válhat a baloldali perspektíva iránt. A markáns törekvések az alternatíva kimunkálására megint csak a fiatalságnál jelentkeznek, egyelőre még mozaikszerűen és egymással is élesen versengően, pedig az áttérés csak akkor következhet be, ha több oldalról is közös perspektívává áll össze a Szociális Európa új nyugatias értékrendje.

A különböző irányba tartó, még mindig más és más irányban előrohanó fiatal – vagy akár kevésbé fiatal – csapatok nem kerülhetik meg a kilencvenes évek elejének nagy kérdését: hányan megyünk Európába? A magyar társadalom nagy többségében konszenzus van arról, hogy „Európába” akarunk menni, ezért a valódi kérdés megint az, hogy csak a magyar társadalom kisebbsége integrálódik-e Európába, vagy megtörténik-e a nagy kísérlet az egész ország felzárkóztatására, ahogy ez a finneknek a II. világháború után sikerült. Ehhez azonban fel kell tenni azt a súlyos kérdést is, hogyan lehetséges olyan fejlesztési modell, ami egyszerre segíti elő a leszakadt tömegek felzárkóztatását és az európai típusú középosztály kialakítását. Nyugaton a fejlesztő állam északi modellje révén az inkluzív, befogadó fej-

lődés, a társadalmi progresszió 21. századi programja már egy évtizede össztársadalmi méretűvé szélesedett. Ez nálunk is az új jövő hazai modellje lehet. Ugyanakkor a legutóbbi Eurobarometer felmérés szerint a magyarok 80 százaléka szerint fontosabb az, ami összeköt bennünket az Unióban, mint az, ami szétválaszt. A magyar társadalom minden belső válság és uniós válság ellenére erősen ragaszkodik az Európai Unióhoz, és a jövőképét, az „új jövő” európai modelljét is ennek alapján fogalmazza meg, mert az Új Világrend belépésének pozitív olvasata is van. Az átmeneti bizonytalanság szakaszában élünk, de már kirajzolódtak előttünk az új perspektívák az EU-integrációban, a Szociális Európa víziójában.

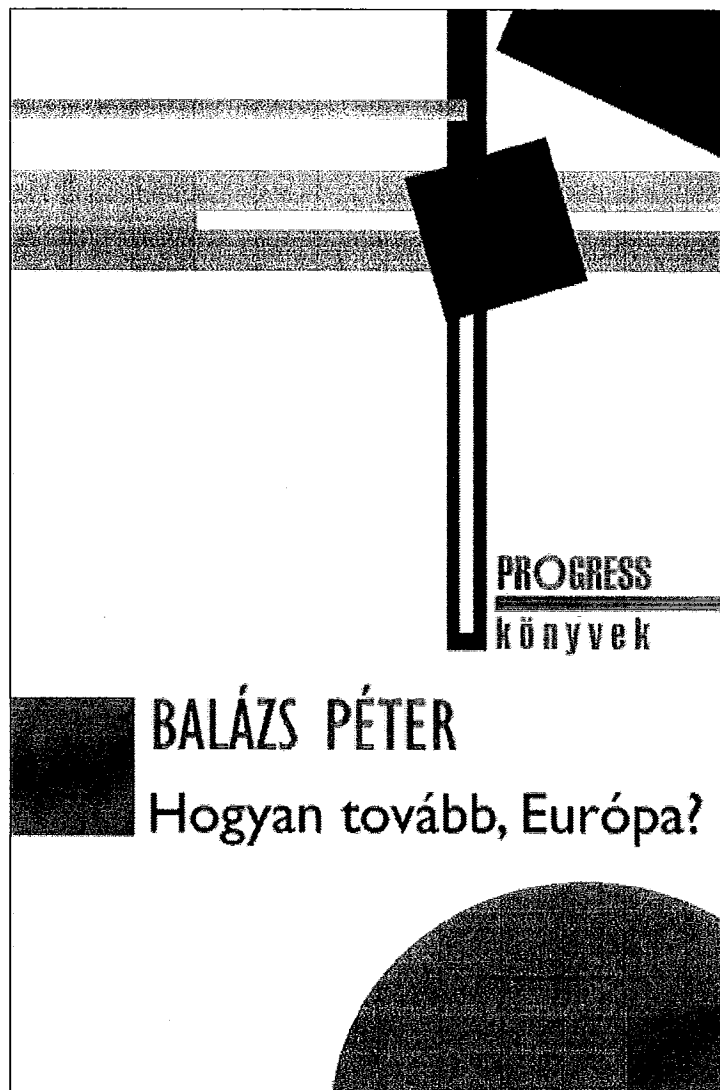
A Progress Könyvek sorozat további kötetei

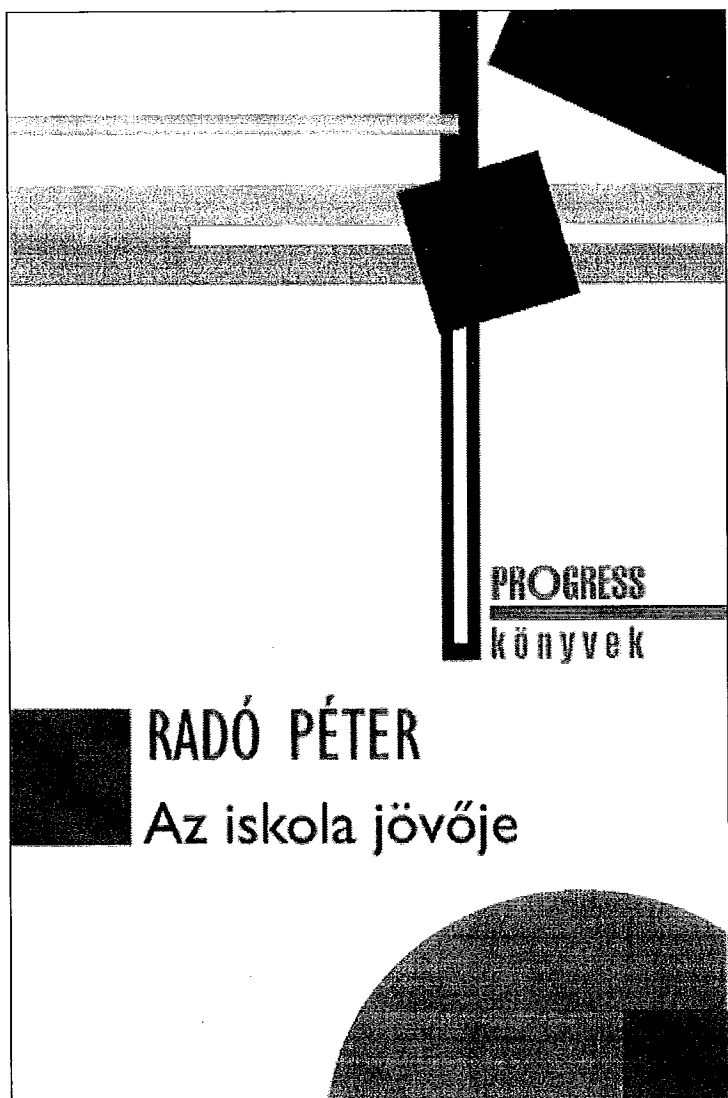
2400 Ft, 152 oldal

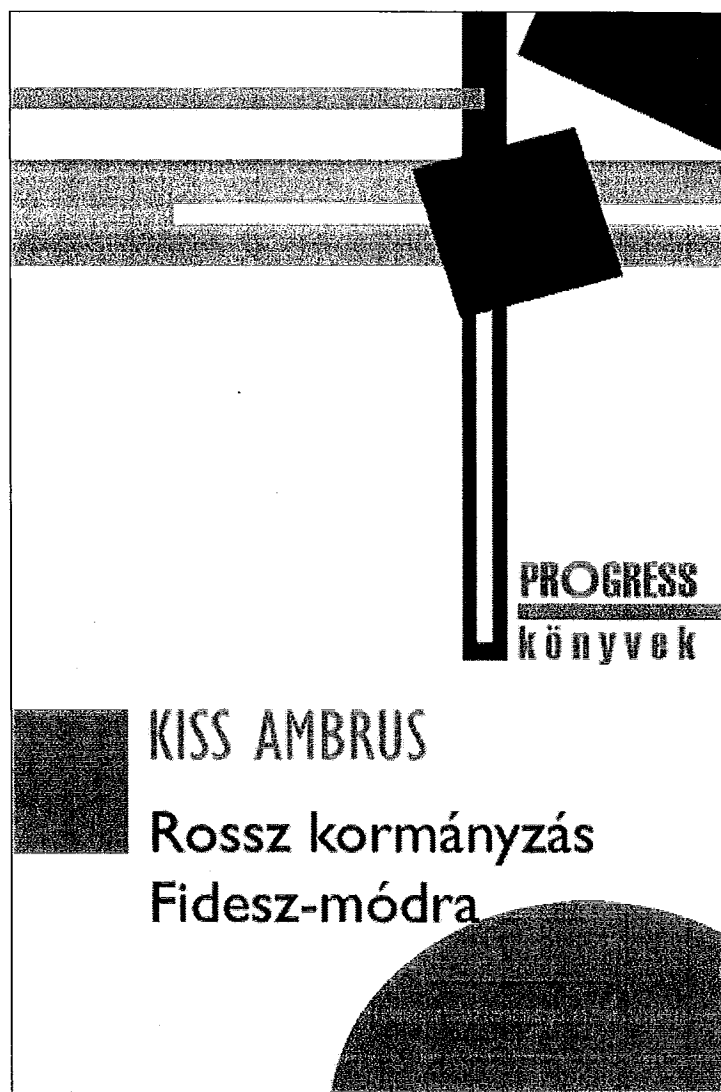
2400 Ft, 136 oldal

2400 Ft, 168 oldal

2400 Ft, 152 oldal

2400 Ft, 108 oldal

2400 Ft, 112 oldal

Előkészületben

A Progress Alapítvány rövid bemutatása

Az Alapítvány 2015. március 19-én 01-01-0012029 sorszám alatt került nyilvántartásba. Az Alapítvány alapítója Tunyogi László, a kuratórium tagjai: Ágh Attila (elnök), Fleck Zoltán és Kocsis András Sándor (tagok). Az Alapítvány fő célja a progresszív politikai és közpolitikai kutatások magyarországi támogatása: (1) társadalomtudományi kutatás és oktatás, könyv- és folyóirat kiadása, valamint rendezvények szervezése, (2) a progresszív irányzat fontos alakjai munkásságának magyarországi megismertetése. Az Alapítvány céljainak megvalósítására az alábbi tevékenységeket végzi: kutatásokat kezdeményez, szervez és valósít meg, díjakat alapít, hazai és nemzetközi kapcsolatokat épít ki, ösztöndíjakat alapít, pályázatokat ír ki, bonyolít és finanszíroz, szakemberek továbbképzését támogatja, kiadványokat támogat, tudományos rendezvényeket szervez, kapcsolatokat tart hasonló szervezetekkel, nemzetközi hálózatot szervez és támogat, tiszteletbeli tag címet adományozhat.

Részletes és aktuális információ található az Alapítvány honlapján: progressalapitvany.hu
Facebook-oldal: facebook.com/progressalapitvany

A PROGRESS könyvek sorozat a magyar társadalmat manapság leginkább foglalkoztató kérdéseket kívánja meg-
tárgyalni, és a közérdeklődésre számot
tartó témákban – a tudományos esszé
műfajában – vitát kezdeményezni. Ki-
nyitva az ablakot Európára, a kontraszt
a kelet-közép-európai régió és az eu-
rópai főútvonal között nagyon is lesúj-
tó. Jelenleg a jövő felélése folyik, ami
súlyosan veszélyezteti az egész orszá-
g, de különösen a most belépő nemze-
dek európai jövőjét. A PROGRESS
könyvek sorozatban minden szerző
a maga területén, a széles szakiroda-
lom alapján próbálja meg feltárni azokat
a lehetőségeket, amelyek megnyílnak
Magyarországon az európai főútvonal-
hoz való visszatéréssel. Nyugat-Euró-
pa számunkra sok tekintetben a „jövő
a jelenben” világát jelenti, mert lehe-
tővé teszi a regionális sajátosságoknak
is megfelelő új távlatok felvázolását.
A konfliktusaiban önmagán túlmutató
jelen már jelzi a jövő körvonalait, és
a könyvsorozat a jelenlegi helyzet éles
kritikai elemzésével ennek a jövőkép-
nek a kialakítását szeretné elősegíteni.

je.

32 3 9066 33

A26

PROGRESS

könyvek

A kiadásért felel Kőrössi P. József
a Noran Libro Kiadó Kft. ügyvezető igazgatója
www.noranlibro.hu / kiado@noranlibro.hu

www.facebook.com/noranlibro

Szerkesztő Szarka Károly

Korrektor Németh Bálint

Borító, tipográfia Faragó Ágnes

Tördelés Bélai Iván (Típoart Duo)

ISSN 2560-0443

Készült a Prime Rate Kft.-ben 2018-ban

Felelős vezető dr. Tomcsányi Péter

Tel.: (+36-1) 231-4060

<https://www.primerate.hu>

E-mail: info@primerate.hu

ÁGH ATTILA politológus és filozófus, professzor emeritus és az MTA doktora. Az ELTE és a Nancy Egyetem diplomája után dolgozott a Filozófiai Intézetben és a Külügyi Intézetben, majd tanszékvezetőként a Corvinus Egyetem Politikatudományi Tanszékén. Tucatnyi egyetemen volt vendégprofesszor Dar es-Salaamtól és Delhitől kezdve Los Angelesig és Aarhusig. Fő kutatási területe a komparatív politikaelmélet, különös tekintettel Kelet-Közép-Európa uniós integrációjára és demokratizálására. A Together for Europe Intézet vezetőjeként számos nagy uniós projektben vett részt. Húsz angol nyelvű kötetet szerkesztett és rendszeresen publikál a nemzetközi folyóiratokban. Angolul három, magyarul 16 könyve jelent meg.

2400 Ft

ISSN 2560-0443

A *Civilizációs válság Magyarországon* című könyv olyan vitairat, ami a rendszerváltás utáni Magyarországot nem csupán a gazdasági-társadalmi és a politikai válságok keresztútján mutatja meg, hanem sokkal mélyebben, a magyar társadalom szövedékét bomlító civilizációs válság oldaláról. A könyv ezért egyben vád-irat is a 2010-ben belépő bársonyos diktatúrával és homlok-
at-demokráciával szemben, amelyben a gazdaság, a politika és a média területeinek összekapcsolásával és együttes foglyul ejtésével egy új típusú önkényuralom jött létre, letérve az európai fejlődés főútvonaláról és éles konfliktusokban szembefordulva vele. Kialakult a demokráciát kiüresítő egypárti politikai kormányzás, amelyben a demokrácia egyes formális elemei csak díszletként, homlokzatként maradtak fenn, s vele a „vállalati kormányzás” rendszere, amelyben a parazita politikai osztály és annak vezető fideszes oligarchái úgy irányítják az országot, mint egy nagyvállalatot, beleértve a média közel teljes kontrollját is. A könyv az Utószavában kitér a jövő ablakait, és megvizsgálja a demokrácia visszaállításának alternatíváit, főleg a fiatal nemzetség szemszögéből.

ÁGH ATTILA / Civilizációs válság Magyarországon

323
A26

ÁGH ATTILA

Civilizációs válság Magyarországon

NORAN LIBRO

WWW.NORANLIBRO.HU

kiado@noranlibro.hu

www.facebook.com/noranlibro

PROGN
K Ö N Y V